

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΘΕΜΑ: «ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΣΧΕΔΙΑΖΟΥΝ ΤΟ ΘΕΟ»
ΝΙΚΗ ΚΑΚΑΝΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ
ΦΩΤΕΙΝΗ ΜΠΟΝΩΤΗ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΓΟΣ

ΒΟΛΟΣ 2019

Εξώφυλλο:

Σχέδιο αγοριού 8χρονου αγοριού. Στα αριστερά απεικονίζεται ο Θεός με ανθρώπινη μορφή, μανδύα και φωτοστέφανο. Είναι χαμογελαστός, κοιτάζει προς τα παιδιά που τον πλησιάζουν και πηγαίνουν προς το μέρος του. Στο επάνω μέρος διακρίνουμε ουρανό, ήλιο και σύννεφα και στο κάτω μέρος χόρτα. Στα δεξιά βρίσκεται το σπίτι των παιδιών που προστατεύει ο Θεός (σύμφωνα με την περιγραφή του παιδιού).

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	9
1. Οι αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό.....	9
1.1 Θεωρίες.....	9
1.1.1 Θεωρία της προσκόλλησης	9
1.1.2 Γνωστική Θεωρία του Piaget	10
1.1.3 Η υπόθεση της ετοιμότητας	13
1.2. Παράγοντες που επηρεάζουν τις αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό	16
1.2.1 Ηλικία	16
1.2.2. Φύλο.....	17
2. Ερευνητικές μελέτες με σχέδια παιδιών	19
2.1 Τρόπος συλλογής δεδομένων μέσω σχεδίων	20
3. Σχέδιο.....	21
3.1 Αναπαραστατικό σχέδιο και στάδια ανάπτυξης.....	21
3.2 Ανάπτυξη εκφραστικού σχεδίου	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	28
2.1 Σκοπός της έρευνας	28
2.2. Στόχοι της έρευνας και Υποθέσεις.....	29
2.3. Μέθοδος.....	30
2.4. Δείγμα	31
2.5 Εργαλεία	31
2.5.1 Σχέδιο.....	31
2.5.2. Ερωτηματολόγιο	32
2.6. Η διαδικασία της έρευνας	32
2.7. Κωδικοποίηση	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	35
3.1. Αποτελέσματα.....	35
3.2. Η ανθρώπινη φιγούρα στα σχέδια των παιδιών	35
3.3. Ενδείξεις ουρανού στα σχέδια των παιδιών	42
3.4. Τα στοιχεία της φύσης στα σχέδια των παιδιών	43
3.5. Η κατοικία του Θεού	44
3.6. Στοιχεία εξουσίας ή προστασίας.....	45
3.7. Χριστιανικά σύμβολα	49
3.8. Ανάλυση ερωτηματολογίων.....	51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	54
4.1. Συζήτηση	54
4.2 Αποτίμηση της έρευνας	54
4.3. Αναπτυξιακές διαφορές στα σχέδια των παιδιών	55
4.3. Περιορισμοί της έρευνας	57
4.4. Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.....	57
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	59
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	62

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αποδίδουν σχεδιαστικά το Θεό και εάν οι σχεδιαστικές τους αναπαραστάσεις διαφοροποιούνται με την ηλικία. Η έρευνα αξιοποίησε τη μεθοδολογία και τα ερευνητικά εργαλεία που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος “*Drawings of gods: A multicultural and multidimensional approach to children’s representations of supernatural agents*” του Πανεπιστημίου της Λοζάνης, υπό την επιστημονική καθοδήγηση του καθηγητή Piere Yves Brandt. Στην έρευνα συμμετείχαν 75 παιδιά (αγόρια και κορίτσια) ηλικίας 5-12 ετών. Από κάθε παιδί ζητήθηκε να δημιουργήσει ένα σχέδιο που θα απεικονίζει το Θεό. Μετά την ολοκλήρωση του σχεδίου κάθε παιδί καλούνταν να γράψει ή να περιγράψει προφορικά τι ακριβώς σχεδίασε και να συμπληρώσει ένα ερωτηματολόγιο. Τα σχέδια κωδικοποιήθηκαν με βάση την ανάλυση περιεχομένου. Τα παιδιά απέδωσαν το Θεό με ανθρώπινη μορφή και ανθρώπινα χαρακτηριστικά προσθέτοντας στοιχεία που ξεχωρίζουν αυτή τη μορφή από άλλες που απεικονίζονται στο σχέδιό τους. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών για το Θεό αλλάζουν με την ηλικία και το σχέδιο αποκτά πιο αφηρημένη μορφή, περισσότερα στοιχεία και χριστιανικά σύμβολα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό αποτελούν ένα θέμα έρευνας που απασχολεί τόσο τους χώρους της εκπαίδευσης όσο και τους αναπτυξιακούς ψυχολόγους. Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά απεικονίζουν σχεδιαστικά το Θεό, μπορεί να αποτελέσει μία καλή πηγή πληροφοριών για τον εκπαιδευτικό, προκειμένου να μπορέσει να εξηγήσει συμπεριφορές και αντιδράσεις του παιδιού, καθώς η θρησκεία είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς του παιδιού (Ladd & Spilka, 1998).

Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά κατανοούν και απεικονίζουν το Θεό επηρεάζεται από διαφορετικούς παράγοντες όπως είναι η ηλικία, το φύλο και η θρησκεία του παιδιού (Ladd & Spilka, 1998. Piaget & Inhelder, 1969). Έρευνες έχουν προσπαθήσει να αναδείξουν τις αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό μέσω των σχεδίων τους και να μελετήσουν διαφοροποιήσεις στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών. (Brandt, Pierre-Yves, & Harms, 2009. Konyushkova, Arvanitopoulos, Susstrunk, Robert, & Brandt 2014).

Η παρούσα ερευνητική εργασία στοχεύει να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αποδίδουν σχεδιαστικά τον Θεό και εάν οι σχεδιαστικές τους αναπαραστάσεις διαφοροποιούνται με την ηλικία. Η έρευνα υιοθέτησε τη μεθοδολογία του ερευνητικού προγράμματος *“Drawings of gods: A multicultural and multidimensional approach to children’s representations of supernatural agents”* του Πανεπιστημίου της Λοζάνης, υπό την επιστημονική καθοδήγηση του καθηγητή Piere Yves Brandt. Επιχειρείται να βρεθούν στοιχεία που κάνουν τη μορφή του Θεού να ξεχωρίζει στο σχέδιο μέσω της ανάλυσης περιεχομένου και να συγκριθούν ανά ηλικία. Ως μεθοδολογικά εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν το σχέδιο και το ερωτηματολόγιο, δύο εργαλεία που βοηθούν και στηρίζουν

με κατάλληλο τρόπο να αναδειχθούν οι αντιλήψεις των παιδιών και ειδικά των παιδιών μικρότερης ηλικίας, αφού περιορίζουν την γλωσσική περιγραφή και αφήνουν το παιδί να εκφραστεί ελεύθερα μέσω του σχεδίου και να επεξηγήσει τις επιλογές του απαντώντας στις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου.

Η εργασία ολοκληρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια ανασκόπηση για το θέμα στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Γίνεται αναφορά στους τρόπους που τα παιδιά αντιλαμβάνονται το Θεό και ποιες θεωρίες αναπτύχθηκαν γύρω από το συγκεκριμένο θέμα. Επιπρόσθετα, αναφέρονται οι παράγοντες που επηρεάζουν τις αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό. Τέλος, γίνεται μια ανασκόπηση σε ερευνητικές μελέτες με σχέδια παιδιών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, θέτονται οι στόχοι της έρευνας, η μέθοδος που χρησιμοποιείται καθώς και τα ερευνητικά εργαλεία. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο, επιχειρείται η ανασκόπηση της έρευνας και η παρουσίαση συμπερασμάτων. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στους περιορισμούς της έρευνας και προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω την εκτίμησή μου κι ένα μεγάλο ευχαριστώ, στην καθηγήτριά μου, Φωτεινή Μπονώτη, για την πολύτιμη και σημαντική καθοδήγηση και στήριξη που μου παρείχε καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας. Παρ'όλες τις αντιδράσεις των σχολείων και την άρνηση των δασκάλων να συμμετέχουν οι μαθητές τους στην έρευνα, με ενθάρρυνε με κάθε τρόπο και με βοήθησε να βρω λύση με τη συγκέντρωση του δείγματος της έρευνας. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Κωνσταντίνο Μάγο για τη στήριξη και την παροχή χρήσιμων συμβουλών.

Ακόμη, οφείλω να ευχαριστήσω όλους τους γονείς που δέχτηκαν με τόση προθυμία να συμμετάσχουν τα παιδιά τους στην έρευνα και φυσικά ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλα τα παιδιά που αποτέλεσαν το δείγμα για να πραγματοποιηθεί η παρούσα έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1.Οι αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό

1.1 Θεωρίες

Αρκετές είναι οι θεωρητικές απόψεις σχετικά με τον τρόπο που αναπτύσσουν τα παιδιά τις θρησκευτικές τους αναπαραστάσεις. Από τον 20^ο αιώνα κι έπειτα διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις προσπάθησαν να αναλύσουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν τον κόσμο. Ερευνητικά δεδομένα σήμερα προτείνουν νέα εναλλακτικά μοντέλα και μηχανισμούς για να κατανοήσουμε τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα παιδιά τον κόσμο αρχικά και τον Θεό μετέπειτα κι αυτό δίνει έναυσμα για περαιτέρω ερευνητικές αναζητήσεις.

1.1.1 Θεωρία της προσκόλλησης

Σύμφωνα με τη θεωρία της προσκόλλησης (Bowlby 1969 οπ. αναφ. στο de Roos, 2006) τα παιδιά ήδη από τη βρεφική ηλικία και μέχρι ενός έτους αναπτύσσουν σχέση με το γονέα η οποία συνεχίζει να υπάρχει στην παιδική ηλικία. Η θεωρία χρησιμοποιείται για να περιγράψει το δεσμό που αναπτύσσεται ανάμεσα στο βρέφος και στο άτομο που το φροντίζει (συνήθως τη μητέρα). Το παιδί δημιουργεί εσωτερικά λειτουργικά μοντέλα ή νοητικές αναπαραστάσεις μέσω των οποίων εξελίσσεται κοινωνικά και οργανώνει την προσωπικότητά του και τις απόψεις του. Τα μοντέλα αυτά αποτελούν φυσικές αναπαραστάσεις του εαυτού του και των άλλων. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, τα βρέφη δημιουργούν ασφαλείς και ανασφαλείς σχέσεις που σχετίζονται και με την μετέπειτα γνωστική, κοινωνικοσυναισθηματική και προσωπική ανάπτυξή τους. Μια «ασφαλή» σχέση το παιδί μπορεί να τη χρησιμοποιήσει σαν «ασφαλές καταφύγιο»

όταν αγχωθεί και σαν μια «ασφαλή βάση» για να αντλήσει πληροφορίες και εξηγήσεις σε ό,τι το απασχολεί. Οι ανασφαλείς σχέσεις χαρακτηρίζονται από ανισορροπία στην οργάνωση της εξερευνητικής συμπεριφοράς και στην επικοινωνία που έχουν τα παιδιά με ανθρώπους στο περιβάλλον τους. Το παιδί προσκολλάται παθητικά στους ενήλικες και δεν παίρνει πρωτοβουλίες.

Οι θρησκευτικές αντιλήψεις των παιδιών διαμορφώνονται σύμφωνα με τη θεωρία της προσκόλλησης με δύο κυρίως τρόπους. Από μικρή ηλικία τα παιδιά σχηματίζουν τις απόψεις τους για το Θεό επηρεασμένα κι από τους γονείς. Τα παιδιά που έχουν δημιουργήσει ασφαλή σχέση κατασκευάζουν πιο θετικά μοντέλα του Θεού επειδή έχουν βιώσει πιο ευαίσθητη φροντίδα. Σύμφωνα με έρευνες (De Roos, Iedema, & Miedema, 2001) ο Θεός φαίνεται να παρουσιάζεται πιο στοργικός και να αγαπάει περισσότερο. Αντίθετα, τα παιδιά με ανασφαλείς σχέσεις έχουν βιώσει απόρριψη από τον κηδεμόνα και ασυνεπή φροντίδα, γεγονός που έχει αρνητική επίδραση και στα μοντέλα που κατασκευάζουν. Η εικόνα του Θεού σε αυτές τις περιπτώσεις είναι πιο αρνητική και ο Θεός παρουσιάζεται κακός, να τιμωρεί, χωρίς συναισθήματα αγάπης.

1.1.2 Γνωστική Θεωρία του Piaget

Σύμφωνα με τη γνωστική θεωρία του Piaget (1969 οπ. αναφ. στο Barrett & Richert 2003) τα παιδιά χρησιμοποιούν τις γνωστικές τους ικανότητες για να κατασκευάσουν τις αναπαραστάσεις για τον κόσμο γύρω τους. Ο Θεός εμφανίζεται σαν πατέρας που καλύπτει πνευματικές ανάγκες και έχει υπερφυσικές ιδιότητες. Ο Piaget υποστήριξε ότι οι απόψεις των παιδιών για το Θεό είναι πολύ κοντά με αυτές των γονέων τους. Δίνεται έμφαση στην γνωστική αναπαράσταση των παιδιών, πώς αυτά κατασκευάζουν τα νοητικά μοντέλα για το πώς αντιλαμβάνονται τον

κόσμο γύρω τους, καθώς και στο πώς αυτά έχουν διαμορφώσει τις θρησκευτικές αντιλήψεις τους και πώς κατανοούν την δημιουργία του κόσμου.

Ο Piaget διατύπωσε δυο απόψεις σχετικά με τις θρησκευτικές έννοιες και τον τρόπο που αυτές αναπτύσσονται στα παιδιά: (α) Αρκετά παιδιά ηλικίας επτά χρονών ή λίγο μικρότερα φαίνεται να πιστεύουν ότι ο φυσικός κόσμος έχει δημιουργηθεί από ανθρώπινους δημιουργούς. Στην ηλικία αυτή, βασική πεποίθηση του παιδιού είναι ότι ο κόσμος γύρω του είναι μια τεχνητή κατασκευή από κάποιον που έχει δυνάμεις να φτιάξει κάτι τέτοιο (child's artificialism). Τα παιδιά δηλαδή πιστεύουν ότι όλα γύρω τους είναι ανθρώπινα δημιουργήματα. (β) Τα παιδιά που είναι μικρότερα από επτά χρονών προσδίδουν στους γονείς τους και στους υπόλοιπους ενήλικες ιδιότητες παντογνωσίας και παντοδυναμίας (Richert & Barrett, 2005).

Στο πλαίσιο αυτής θεωρίας υποστηρίζεται ότι τα παιδιά δεν έχουν τις ικανότητες να κατανοήσουν μια πιο αφηρημένη αντίληψη του Θεού μέχρι να φτάσουν στο στάδιο των τυπικών λογικών ενεργειών, που συνήθως γίνεται στην αρχή της εφηβείας (Gorsuch 1988/ Piaget 1929 οπ. αναφ. στο Richert & Barrett , 2003). Οι έννοιες του Θεού ξεκινούν σαν ακατέργαστοι ανθρωπομορφισμοί, αλλά στην ενηλικίωση γίνονται πιο αφηρημένοι. Έτσι, το πρότυπο του Θεού για τα παιδιά όσο προχωράει η ανάπτυξή τους γίνεται λιγότερο ανθρωπομορφικό κι εμπλουτίζεται με άλλα στοιχεία. Όσο μεγαλώνουν τα παιδιά και περνάνε σε άλλα γνωστικά στάδια δίνουν διαφορετικά στοιχεία στο πρόσωπο του Θεού. Οι απόψεις τους αλλάζουν, σκέφτονται όπως οι ενήλικες και οι αντιλήψεις τους για το Θεό γίνονται πιο αφηρημένες. Τα παιδιά όσο μεγαλώνουν σκέφτονται σαν τους γονείς τους και ενήλικες του οικείου περιβάλλοντος τους και οι απόψεις τους κινούνται σε πιο αφηρημένα «μονοπάτια» (Richert & Barrett, 2003).

Τα παιδιά από την ηλικία των 3 χρονών μέχρι την ηλικία των 7 χρονών περίπου δίνουν αρκετά ανθρωπομορφικά στοιχεία στο Θεό. Η κατανόηση του Θεού βασίζεται στο πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται το ανθρώπινο είδος για αυτό και πρώτα σχηματίζουν την άποψή τους για τον άνθρωπο και μετέπειτα για το Θεό (ή άλλα δημιουργήματα). Οι βάσεις του μοντέλου αυτού βρίσκονται στις θεωρίες του Piaget και του Freud (20ος αιώνας). Ο Θεός, όσο μικρότερα είναι τα παιδιά, εμφανίζεται με πολλά ανθρωπομορφικά στοιχεία αλλά όσο προχωράει η ανάπτυξή τους τα ανθρωπομορφικά στοιχεία μειώνονται. Η αναπαράσταση του Θεού γίνεται μια πιο αφηρημένη έννοια. Ο Θεός αρχικά αντιμετωπίζεται σαν ένας μεγάλος άνθρωπος που ζει στον ουρανό και στη συνέχεια γίνεται για τις περισσότερες θρησκείες ένας παντοτινός, που δεν αλλάζει, πασίγνωστος και παντοδύναμος δημιουργός. Σύμφωνα με τον Freud (1961), ο θεός αποτελεί έναν αναπληρωτή πατέρα που υπάρχει για να διαχέει το άγχος και να παρέχει μια στήριξη σε στρεσογόνες καταστάσεις. Και οι δύο θεωρίες βασίζονται στο ότι οι αντιλήψεις των παιδιών για το θεό αποτελούν ένα “είδος φυσικού ανθρωπισμού”, κατά το οποίο τα παιδιά σκέφτονται το Θεό μόνο από ανθρώπινη άποψη, και περιορισμένη στον ανθρώπινο τρόπο σκέψης (Richert & Barrett, 2005). Ο φυσικός ανθρωπισμός παρουσιάζει το Θεό σαν ένα αφηρημένο πλάσμα με ασυνήθιστες και υπερφυσικές ιδιότητες. Έρευνες (Heller 1986 οπ. αναφ. στο Barrett & Richert, 2003) έχουν δείξει ότι ζητώντας από τα παιδιά να ζωγραφίσουν το Θεό, να γράψουν γράμματα σε αυτόν ή να πουν ιστορίες για το Θεό (που είναι ο πιο συνηθισμένος τρόπος να συλλεχτούν δεδομένα για τέτοιου είδους έρευνες) τείνουν να αποδίδουν στο Θεό πολλά ανθρωπομορφικά στοιχεία.

Τόσο τα παιδιά αλλά και αρκετοί ενήλικες προσδίδουν στο θεό ανθρώπινες ιδιότητες στην σκέψη, στα συναισθήματα και στην εξωτερική

εμφάνιση. Ο Θεός σκέφτεται και νοιάζεται για τους ανθρώπους, τους λέει πώς πρέπει να συμπεριφέρονται. Σε πολλές περιπτώσεις βλέπουμε ο Θεός να αγαπάει τους ανθρώπους, να χαίρεται που τους βλέπει από εκεί που βρίσκεται ή να τους τιμωρεί αν κάνουν κάτι λάθος. Επίσης συχνά ο Θεός συνήθως παίρνει τη μορφή ενός ισχυρού άντρα. Ωστόσο, παραμένει μια μορφή απόμακρη κι απομονωμένη στον ουρανό με πολλές θεϊκές ιδιότητες όπως είναι η παντογνωσία και η παντοδυναμία (Richert & Barrett, 2005).

1.1.3 Η υπόθεση της ετοιμότητας

Για πολλά χρόνια ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται το Θεό και έννοιες σχετικά με την θρησκεία είχαν εξηγηθεί ανθρωπομορφικά. Ο Θεός για τα περισσότερα παιδιά αλλά και για αρκετούς ενήλικες είναι ένας μεγάλος, υπεράνθρωπος που ζει στον ουρανό (Richert & Barrett, 2005). Πιο πρόσφατη έρευνα έχει φέρει στο προσκήνιο ένα νέο εναλλακτικό μηχανισμό κατανόησης αυτών των εννοιών από τα παιδιά, την “υπόθεση της ετοιμότητας”. Σύμφωνα με αυτή, τα παιδιά είναι πολύ πιθανόν να είναι γνωστικά εξοπλισμένα ώστε να κατανοήσουν κάποιες ιδιότητες του θεού με έναν εναλλακτικό τρόπο κι όχι ανθρωπομορφικά.

Ο μηχανισμός αυτός προτάθηκε για να ερμηνευθεί η κατανόηση των υπερφυσικών δραστών στο πλαίσιο της Θεωρίας του Νου. Η Θεωρία του Νου χρησιμοποιείται για την κατανόηση του ανθρώπινου νου (Barrett & Richert, 2003). Ειδικότερα, έχει υποστηριχθεί ότι μόλις το παιδί κατακτήσει τη θεωρία του νου έχει τη δυνατότητα να εξηγήσει τη συμπεριφορά και τη σκέψη τη δική του αλλά και των άλλων κι έτσι καθίσταται σημαντική για την κοινωνική αλληλεπίδραση του παιδιού. Σε έρευνα των Barrett, Richert και Driesegna (2001) μελετήθηκε η τάση των παιδιών να προσδίδουν πολλές φορές υπερφυσικές ιδιότητες στη σκέψη

του Θεού. Αυτό εξετάστηκε με το κουτί του «λανθασμένου περιεχομένου». Ο ερευνητής έδειξε στα παιδιά ηλικίας 5 ετών ένα κουτί από μπισκότα και ρώτησε «τι πιστεύουν ότι υπάρχει μέσα στο κουτί». Στη συνέχεια τους είπε ότι το κουτί περιέχει μέσα πέτρες και το ξαναέκλεισε. Στη συνέχεια ρώτησε τα παιδιά «Τι πιστεύετε ότι θα έλεγε η μητέρα σας αν τη ρωτούσατε, τι περιέχει μέσα το κουτί;» κι έπειτα τι θα έλεγε ο Θεός ότι περιέχει το κουτί. Οι απαντήσεις των παιδιών ήταν ότι πιο πιθανό είναι οι άνθρωποι να πουν ότι έχει μπισκότα ενώ ο Θεός να ξέρει ότι το κουτί περιέχει πέτρες. Με άλλα λόγια, βρέθηκε ότι τα παιδιά δίνουν στο Θεό περισσότερη γνώση απ' ότι έχουν οι άνθρωποι και φαίνεται να εκτιμούν ότι ο Θεός σκέφτεται διαφορετικά από τον άνθρωπο. Αυτό απέδειξε κι άλλη έρευνα των Barrett, Newman και Richert (2003) όπου τα παιδιά απέδωσαν παραπάνω γνώσεις και υπερφυσικές ιδιότητες στο Θεό απ' ότι στη μαμά τους ή σε έναν σκύλο. Στην έρευνα των Barrett et. al. (2001), υποστηρίχθηκε ότι τα παιδιά δεν δίνουν ανθρώπινα χαρακτηριστικά της σκέψης στο Θεό. Η παντογνωσία και οι υπερφυσικές ιδιότητες που αποδίδουν τα παιδιά στη σκέψη του Θεού οδήγησαν τον Barrett και τους συνεργάτες του (2003) να υποστηρίξουν ότι τα παιδιά αντιλαμβάνονται πιο εύκολα τι σκέφτεται ο Θεός απ' το τι σκέφτονται οι άνθρωποι.

Τα παιδιά μπορούν εύκολα να σχηματίσουν αναπαραστάσεις για το Θεό λόγω του ότι διαθέτουν ήδη έναν γνωστικό μηχανισμό που δεν αφορά μόνο στην επεξεργασία και κατανόηση των ανθρώπων γύρω τους αλλά και του Θεού και κάθε άλλου δράστη. Ο μηχανισμός αυτός είναι ευέλικτος κι έτσι επιτρέπει στα παιδιά να δίνουν ιδιότητες στο Θεό που οι άνθρωποι δεν έχουν. Οι υπερφυσικές ιδιότητες που δίνουν τα παιδιά στο Θεό δεν αποτελούν εννοιολογικό βάρος αλλά δίνονται εύκολα μέσω του μηχανισμού αυτού. Επίσης, μία ακόμα ιδιότητα του γνωστικού αυτού μηχανισμού είναι ότι πολλές από αυτές τις υπερφυσικές ιδιότητες που

προσδίδουν τα παιδιά αποτελούν τον κανόνα γι' αυτά κι εξηγεί τη σκέψη των παιδιών αυτής της ηλικίας, δηλαδή όποιο παιδί δεν σκέφτεται με αυτό τον τρόπο αποτελεί την εξαίρεση. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή και το μηχανισμό που χρησιμοποιούν τα παιδιά για τις θρησκευτικές έννοιες, τα παιδιά αντιλαμβάνονται το Θεό με συγκεκριμένο τρόπο και του προσδίδουν αυτές τις υπερφυσικές ιδιότητες κάτι που για την ηλικία τους είναι ένα είδος «άγραφου» κανόνα (Barrett & Richert, 2003).

Η θεωρία του Piaget μπορεί να εμφανίσει κάποια κοινά σημεία με την “υπόθεση της ετοιμότητας”, διότι ο Piaget αναγνωρίζει το γεγονός ότι τα παιδιά μπορούν και αποδίδουν θεϊκές ιδιότητες στους ανθρώπους και σύμφωνα με την “υπόθεση της ετοιμότητας” τα παιδιά έχουν ήδη γνωστικό μηχανισμό που τα βοηθάει να κατακτήσουν και να εξηγήσουν αντιλήψεις για τον Θεό. Δηλαδή και οι δύο αυτές απόψεις βασίζονται στο γεγονός ότι τα παιδιά είναι γνωστικά εξοπλισμένα με κάποιους μηχανισμούς που τους επιτρέπουν να στηρίζουν τις αντιλήψεις τους για τον Θεό. Βασική διαφορά στις απόψεις αυτές αποτελεί το γεγονός ότι τα παιδιά ακόμη κι όταν κάνουν τη μεταφορά ιδιοτήτων στους ενήλικες, ο Piaget επιμένει ότι η αντίληψη του παιδιού είναι ακόμα ανθρωπομορφική ενώ σύμφωνα με την υπόθεση της ετοιμότητας υπάρχει ο γνωστικός μηχανισμός που βοηθά τα παιδιά να κατακτήσουν τις αντιλήψεις για τον Θεό και να προσδώσουν υπερφυσικές ιδιότητες σε αυτόν, κάνοντάς τον να ξεχωρίζει από τον άνθρωπο. Ο θεός μπορεί να είναι παντοδύναμος και παντογνώστης αλλά παραμένει ένας άντρας της φαντασίας που ζει στον ουρανό, με φυσικές και ανθρώπινες ιδιότητες (Richert & Barrett, 2005).

1.2. Παράγοντες που επηρεάζουν τις αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό

1.2.1 Ηλικία

Η ηλικία του παιδιού είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει τις αντιλήψεις του για το Θεό. Όσο το παιδί αναπτύσσεται αλλάζει η γνωστική του ικανότητα και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον κόσμο. Όσο μεγαλώνει, αποκτά γνωστικές ικανότητες που του επιτρέπουν να χρησιμοποιεί πιο εναλλακτικές και αφηρημένες αναπαραστάσεις του Θεού. Ειδικότερα, ο Θεός ξεφεύγει από το στάδιο του ανθρωπομορφισμού και παρουσιάζεται με άλλες μορφές με διαφορετικά χαρακτηριστικά και στοιχεία, και αρχίζει να εμφανίζεται πιο πολύ σαν πνεύμα (Pneumatikos, 2002). Σύμφωνα με τη γνωστική θεωρία του Piaget (Piaget & Inhelder, 1969 οπ. αναφ. στο Ladd & Spilka, 1998) τα παιδιά όσο αναπτύσσονται κινούνται από το συγκεκριμένο σε πιο αφηρημένο τρόπο σκέψης. Έτσι τα μικρότερα παιδιά έχουν μια συγκεκριμένη εικόνα και αντίληψη για τον Θεό, πώς είναι, πού βρίσκεται κτλ. και όσο μεγαλώνουν η αντίληψη αυτή γίνεται πιο αφηρημένη και σύνθετη.

Σε έρευνα τους οι Ladd, McIntosh και Spilka (1998) εξέτασαν το φύλο που προσδίδουν τα παιδιά διαφορετικών ηλικιών στο Θεό. Τα πιο μικρά παιδιά (ηλικίας 3-6 χρονών) δεν κατανοούν αρκετά και οι γνώσεις τους για το θέμα δεν επαρκούν. Τα παιδιά δημοτικού (ηλικίας 7-11 χρονών) ανακαλύπτουν και χρησιμοποιούν το φύλο ως εργαλείο για διαφοροποίηση. Προσδίδουν δηλαδή φύλο στο Θεό και το αιτιολογούν. Τα μεγαλύτερα παιδιά (ηλικίας 12-18 χρονών) είναι ικανά να διαχειριστούν αν ο Θεός θα είναι άνδρας ή γυναίκα ή ακόμα και την απουσία φύλου.

Ανάλογα με την ηλικία του παιδιού αλλάζουν και οι συμβολικές αναπαραστάσεις που χρησιμοποιεί αλλά και το φύλο που προσδίδει στο Θεό (αν προσδίδει). Τόσο τα παιδιά δημοτικού όσο και τα μεγαλύτερα

χρησιμοποιούν περισσότερα σύμβολα από ότι χρησιμοποιούν τα μικρότερα παιδιά για να απεικονίσουν το Θεό. Τα παιδιά μικρότερης και μεγαλύτερης ηλικίας σχεδιάζουν πιο ουδέτερη εικόνα του Θεού όσον αφορά το φύλο ενώ στα παιδιά δημοτικού κυριαρχεί η αρσενική φιγούρα του Θεού.

1.2.2. Φύλο

Όσον αφορά το φύλο και το ρόλο του στις θρησκευτικές αναπαραστάσεις των παιδιών δεν έχει γίνει μεγάλη έρευνα και δεν ξέρουμε κατά πόσο επηρεάζεται η απεικόνιση του Θεού από το φύλο του παιδιού. Ωστόσο έχουν βρεθεί κάποιες διαφορές στην θρησκευτική αντίληψη και τον τρόπο σκέψης μεταξύ γυναικών και ανδρών.

Οι γυναίκες παρουσιάζουν υψηλότερη θρησκευτικότητα από τους άντρες και είναι πιο αφοσιωμένες στη θρησκεία (Donahue & Benson , 1995, οπ. αναφ. στο Ladd, et. al. 1998). Έρευνες έχουν δείξει ότι οι γυναίκες προσδίδουν πιο εύκολα φύλο στο Θεό από ότι οι άνδρες (Gilligan, 1982), επηρεάζονται πιο εύκολα από τις απόψεις των άλλων (Block, 1973), είναι πιο θρησκευόμενες από τους άντρες (Ozorak, 1989) και πιο προσηλωμένες σε μια θρησκεία, χαρακτηριστικά που ωθούν τις γυναίκες να αντιλαμβάνονται το Θεό ως αρσενική μορφή (Donahue & Benson, 1995 οπ. αναφ. στο Ladd et. al. 1998).

Επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι οι γυναίκες αναγνωρίζουν το Θεό ως οντότητα διαφορετικού φύλου, επειδή δίνουν έμφαση στις πιο ευαίσθητες πτυχές του εαυτού τους (McGuire, McGuire & Winton, 1979 οπ. αναφ. στο Ladd et. al. 1998), μια προσέγγιση που βασίζεται στη “θεωρία του σχήματος”.

Η “θεωρία του σχήματος” (Ladd, Spilka & David, 1992. McIntosh, 1995 οπ. αναφ. στο Ladd et. al. 1998) υποστηρίζει ότι οι ρόλοι και τα στερεότυπα αποτελούν «σχήματα», με βάση τα οποία το παιδί σχηματίζει την αυτοεικόνα του, ενώ η συμπεριφορά του επηρεάζεται από τα σχήματα αυτά. Τα σχήματα μπορεί να αφορούν αντικείμενα, γεγονότα, ρόλους, άλλους ανθρώπους και τον εαυτό. Όσον αφορά τον Θεό, περιλαμβάνουν διαβεβαιώσεις για τη φύση του Θεού, τους σκοπούς που έχει ο Θεός, την επιρροή που έχει ο Θεός στους ανθρώπους και τις αλληλεπιδράσεις που έχουν μεταξύ τους οι παράγοντες αυτοί (McIntosh 1995).

Για τις γυναίκες η θρησκεία είναι μια χειραφέτηση. Προσδίδοντας φύλο στο Θεό και κατά παράδοση, αρσενικό φύλο, προσδίδουν χαρακτηριστικά δύναμης και προστασίας στο Θεό. Έχει υποστηριχθεί ότι όταν προσδίδουν στο Θεό χαρακτηριστικά που πιστεύουν ότι πρέπει να έχει ο άνδρας, δημιουργούν ένα αρσενικό πρότυπο που μπορούν να βασιστούν σε αυτό και νιώθουν ασφάλεια. Με αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται μια σχέση εμπιστοσύνης με το Θεό και ενισχύεται η αυτοεκτίμησή τους (Ladd et. al., 1998). Από την άλλη πλευρά, οι άνδρες έχουν περισσότερο την αίσθηση εξουσίας κι έτσι δεν προσδίδουν φύλο στο Θεό (συνήθως εμφανίζεται ουδέτερος ο Θεός) και διατηρούν μια αίσθηση αυτοαποτελεσματικότητας, δεν νιώθουν την ανάγκη να βλέπουν το Θεό συγκεκριμένα με κάποιο φύλο και να υπάρχει σχέση εξουσίας ανάμεσά τους (Spilka, 1972 οπ. αναφ. στο Ladd et. al., 1998).

Αυτό αντανakλάται και στα σχέδια των παιδιών, καθώς τα αγόρια ζωγραφίζουν πιο ουδέτερες φιγούρες του Θεού και δεν προσδιορίζουν τόσο το φύλο του, σε αντίθεση με τα κορίτσια που συνήθως απεικονίζουν το Θεό με αρσενική μορφή (Ladd et. al., 1998).

2. Ερευνητικές μελέτες με σχέδια παιδιών

Οι αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό έχουν μελετηθεί από αρκετούς ερευνητές και έχουν χρησιμοποιηθεί διάφορα ερευνητικά εργαλεία όπως τα ερωτηματολόγια, οι συνεντεύξεις, οι αφηγήσεις των παιδιών κτλ. Ανάμεσα στα ερευνητικά εργαλεία που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη μελέτη των αντιλήψεων των παιδιών για το Θεό είναι και το σχέδιο.

Το παιδικό σχέδιο και το πώς τα παιδιά αναπαριστούν στο χαρτί τις αντιλήψεις τους για διάφορα θέματα που τα απασχολούν, αποτελεί ένα εργαλείο για τους ειδικούς και κινεί το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών για να το μελετήσουν. Το σχέδιο αποτελεί ένα πολύ καλό μέσο για να διερευνηθούν οι απόψεις των παιδιών για το Θεό και έχει χρησιμοποιηθεί από αρκετούς ερευνητές (Brandt, Pierre-Yves, & Harms, 2009). Έχουν γίνει αρκετές μελέτες με σχέδια και έχουν εξεταστεί διαφορετικοί παράγοντες (Konyushkova, Arvanitoropoulos, Susstrunk, Robert, & Brandt, 2014). Ειδικότερα, αναφέρεται ότι οι πρώτες έρευνες αφορούσαν κυρίως την προέλευση και την ανάπτυξη της έννοιας του Θεού στον νου των παιδιών (Harms, 1944). Άλλες μελέτες ανέδειξαν την ανθρωπομορφική και την συμβολική αναπαράσταση του Θεού (Brandt et. al. 2009. Dandarova, 2013. Pitts, 1977. Tamm, 1996). Μερικοί εστίασαν σε διαφορές ανάμεσα σε χριστιανικές ομάδες (Ladd et al., 1998. Pitts, 1977.). Αξιοσημείωτες είναι και οι μελέτες φύλου για τις διαφορές ανάμεσα στα σχέδια ανδρών και γυναικών (Brandt et al 2009. Hanish 1996. Kay & Ray 2004. Ladd et al 1998).

Δύο παράγοντες που μελετήθηκαν στην έρευνα των Konyushkova et. al. (2014) είναι η θέση που τοποθετούν τα παιδιά τον Θεό και τα χρώματα που χρησιμοποίησαν. Τα περισσότερα παιδιά σχεδιάζουν στο κέντρο της σελίδας κι αυτό δίνει την αίσθηση ότι ο Θεός δεν ζει ανάμεσά μας αλλά

πάνω από εμάς προς τον ουρανό. Όσον αφορά τα χρώματα, δύο χρώματα ξεχωρίζουν στις ζωγραφιές των παιδιών για το Θεό το πράσινο και το κίτρινο και φαίνεται να παίζουν σημαντικό ρόλο στις απεικονίσεις τους για το Θεό. Το πράσινο χρησιμοποιείται για τη σύνδεση με τη φύση και χαρακτηρίζει την πιο επίγεια τοποθεσία στις αναπαραστάσεις για το Θεό. Το κίτρινο σχετίζεται με το “φως”. Μπορεί να υπάρχει στον ήλιο που σχεδιάζουν τα παιδιά ή στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση στο φωτοστέφανο που υπάρχει περιμετρικά στο κεφάλι της μορφής του Θεού. Μετά την ηλικία των 7 χρονών στα σχέδια των παιδιών υπάρχει πιο πολύ κίτρινο γιατί όλο και περισσότερο πιστεύουν ότι ο Θεός είναι πιο κοντά στο φως.

2.1 Τρόπος συλλογής δεδομένων μέσω σχεδίων

Σε διάφορες αναπτυξιακές μελέτες, ο χωρισμός των παιδιών σε ηλικιακές ομάδες θεωρείται ότι προσφέρει πιο αξιόπιστες πληροφορίες για τη συμπεριφορά τους και τον τρόπο που σκέφτονται τα παιδιά σε κάθε αναπτυξιακό στάδιο (Piaget & Inhelder, 1969 οπ. αναφ. στο Konyushkova et al., 2014). Είναι ένας τρόπος να κατηγοριοποιηθούν τα σχέδια με βάση την ηλικία και να βρεθούν κοινά στοιχεία μεταξύ των παιδιών που βρίσκονται στην ίδια ηλικιακή ομάδα, βγάζοντας έτσι συμπεράσματα για την αναπτυξιακή τους πορεία και τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κάθε ηλικιακή ομάδα. Επίσης, είναι ο τρόπος συλλογής δεδομένων σε συγκριτικές μελέτες που επιχειρούν να εξετάσουν διαφορές στην αναπτυξιακή πορεία των παιδιών.

Το παιδικό σχέδιο επικέντρωσε το ενδιαφέρον πολλών μελετητών κατά τον 19^ο αιώνα όπου συγκέντρωσαν σχέδια, προσπάθησαν να τα περιγράψουν και να τα ταξινομήσουν σε εξελικτικά στάδια. Υποστήριξαν ότι το σχέδιο αποτελεί ένα αντίγραφο μιας εικόνας που έχει το παιδί στο

μυαλό του (Luquet 1913). Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά ξεκίνησε ένα νέο ενδιαφέρον στα παιδικά σχέδια , με την υπόθεση ότι τα παιδιά εκφράζουν συναισθήματα μέσω του σχεδίου (Thomas & Silk , 1997). Το σχέδιο έχει μελετηθεί ως προς τα χαρακτηριστικά που προσθέτει το παιδί όσο αναπτύσσεται αλλά και ως προς την έκφραση που υπάρχει στα σχέδια των παιδιών. Έτσι, διακρίνεται σε αναπαραστατικό και εκφραστικό σχέδιο. Ανάλογα με το τι θέλει να ερευνήσει σε κάθε περίπτωση ο ερευνητής επικεντρώνεται κάθε φορά στη μελέτη στοιχείων που αφορούν αυτές τις δύο κατηγορίες.

3. Σχέδιο

3.1 Αναπαραστατικό σχέδιο και στάδια ανάπτυξης

Οι αναπαραστάσεις που έκαναν τα παιδιά και οι πληροφορίες που μπορεί κανείς να αντλήσει από αυτές κίνησαν το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών κατά τον 20^ο αιώνα. Αυτοί επικεντρώθηκαν στις αναπτυξιακές αλλαγές που παρατήρησαν στη σχεδιαστική ανάπτυξη καθώς και στις πληροφορίες που έδιναν αυτές για την νοητική κατάσταση του παιδιού. Καθώς το παιδί αναπτύσσεται περνάει από τέσσερα στάδια σχεδιαστικής ανάπτυξης. (Luquet ,1913. Piaget & Inhelder, 1956 οπ. αναφ. στο Thomas & Silk, 1997).

(a) Στάδιο τυχαίου ρεαλισμού (18 μηνών έως 3 χρονών)

Τα παιδιά παρατηρούν (τυχαία) ομοιότητες σε διάφορα σημάδια ή γραμμές και σε κάτι από τη ζωή, πχ ένα ζώο και προσθέτουν δικά τους σχήματα για να δημιουργήσουν αυτό που θέλουν (μουντζουρώματα). Για παράδειγμα μέσα σε μια μουντζούρα μπορεί να δει το παιδί ένα σκυλί , να προσθέσει γραμμές και να φτιάξει τα πόδια του (Jolley, 2018). Το πιο

συνηθισμένο στα σχέδια των παιδιών αυτής της ηλικίας είναι διάφορες γραμμές, τα μουντζουρώματα για τα μάτια των ενηλίκων, που αποτελούν διάφορα σχήματα και μορφές (Jolley, 2018). Το παιδί δεν έχει πρόθεση πριν σχεδιάσει και δεν ξεκινάει από πρόθεση το σχέδιό του αλλά μπορεί να ερμηνεύσει το σχέδιο του μόλις το ολοκληρώσει ή κατά τη διάρκεια σχεδιάσής του (Piaget & Inhelder , 1956 οπ. αναφ. στο Thomas & Silk, 1997). Είναι σημαντικό σε αυτό το στάδιο να ρωτήσει ο ενήλικας το παιδί τι σχεδίασε και να του πει το ίδιο και να μην αποθαρρύνει την προσπάθειά του.

(β) Στάδιο συνθετικής ανικανότητας ή συμβολικού ρεαλισμού (3 έως 5 χρονών)

Τα σχέδια των παιδιών αρχίζουν να αποκτούν μια αναπαραστατική ποιότητα και οι ενήλικες μπορούν να διακρίνουν πιο εύκολα μορφές και αντικείμενα που σχεδιάζουν τα παιδιά (Jolley, 2018). Αποκτά δηλαδή το παιδί αναπαραστατικές προθέσεις αλλά δεν είναι ικανό ακόμα να τις υλοποιήσει είτε λόγω αδεξιότητας των κινήσεων του είτε γιατί δεν δίνει την απαραίτητη προσοχή. Διατυπώνει τις προθέσεις του πριν αρχίσει να σχεδιάζει και κατά τη διάρκεια του σχεδίου αλλά πολλές φορές καταλήγει να σχεδιάζει κι άλλα εκτός από αυτά που δήλωσε στην αρχή (Luquet,1913.Piaget & Inhelder, 1956 οπ. αναφ. στο Thomas & Silk, 1997). Τα παιδιά χρησιμοποιούν τη φιγούρα του “γυρίνου” , που είναι ένας κύκλος συνήθως με γραμμές για πόδια ή χέρια, για να αναπαραστήσουν ανθρώπους ή ζώα. Είναι πολύ καλό παράδειγμα αποτυχημένου ρεαλισμού καθώς βλέπουμε πολλές φορές να λείπουν χέρια ή πόδια, ή να ξεκινάνε τα χέρια από το κεφάλι ή το κεφάλι να αποτελεί και το σώμα της μορφής που σχεδίασε το παιδί (Luquet 1927/2001 οπ. αναφ. στο Jolley, 2018) .Τα παιδιά αρχίζουν και προσθέτουν λεπτομέρειες στο σχέδιό τους σε αυτό το στάδιο ωστόσο τα σχήματα λειτουργούν

περισσότερο συμβολικά και δεν αποτελούν προσπάθεια των παιδιών για ρεαλιστική και ακριβή αναπαράσταση (Luquet, 1913 οπ. αναφ. στο Thomas & Silk , 1997).

(γ) Στάδιο του νοητικού ρεαλισμού (5 έως 8 χρονών)

Το παιδί σχεδιάζει αυτό που ξέρει κι όχι αυτό που βλέπει. Σύμφωνα με τον Luquet, όπως αναφέρεται στο Jolley (2018), το παιδί ζωγραφίζει παρακινούμενο από ένα εσωτερικό μοντέλο που διαθέτει κι όχι από αυτό που βλέπει, προσθέτει λεπτομέρειες και στοιχεία που θεωρεί σημαντικά και που μπορεί στην πραγματικότητα να μην υπάρχουν. Έτσι προκύπτουν σχέδια διαφάνειες ή ακτινογραφίες και στα σχέδια περιλαμβάνονται και φιγούρες ή αντικείμενα που το παιδί γνωρίζει ότι υπάρχουν. (Luquet, 1913 οπ. αναφ. στο Thomas & Silk, 1997). Το παιδί αρχίζει και αναπαριστά κάθε στοιχείο, μορφή και αντικείμενο με το χαρακτηριστικό του σχήμα και προσθέτει λεπτομέρειες κι αναλογίες και τα σχέδια γίνονται πιο ρεαλιστικά (Jolley, 2018). Τα παιδιά αρχίζουν να αντιλαμβάνονται αυτό που θέλουν να σχεδιάσουν από διάφορες οπτικές γωνίες και θέλουν να του προσθέσουν όσο περισσότερες λεπτομέρειες μπορούν για να δείχνει πιο ρεαλιστικό ωστόσο ακόμα δεν το καταφέρνουν πολύ καλά σε αυτό το στάδιο με αποτέλεσμα να προσπαθούν όλο και πιο πολύ για σχέδια με πιο ρεαλιστικό ύφος (Luquet, 1927/2001 οπ. αναφ. στο Jolley, 2018).

(δ) Στάδιο οπτικού ρεαλισμού (8+ χρονών)

Το παιδί προσδίδει στο σχέδιο του αναλογίες, απόσταση και προοπτική (βάθος). Αποκτά το δικό του στυλ στο σχέδιο και ζωγραφίζει από συγκεκριμένη οπτική γωνία (Luquet, 1913 οπ. αναφ. στο Thomas & Silk, 1997). Το παιδί πλέον σχεδιάζει αυτό που βλέπει (οπτικά μοντέλα) και δεν παρακινείται από κάποιο εσωτερικό μοντέλο. Το στάδιο αυτό αποτελεί ένα στάδιο πρόθεσης και πολλές φορές δεν επιτυγχάνεται από τα παιδιά (όπως και από αρκετούς ενήλικες που δεν σχεδιάζουν με έναν ρεαλιστικό τρόπο). Οι μορφές σχεδιάζονται συγκεκριμένα και συνήθως απεικονίζουν κάτι οικείο στα παιδιά, π.χ. δεν ζωγραφίζουν γενικά άνθρωπο αλλά συγκεκριμένο άνθρωπο του περιβάλλοντός τους. (Luquet, 1927/2001 οπ. αναφ. στο Jolley, 2018). Ο Luquet υποστηρίζει ότι η σχεδιαστική ανάπτυξη του παιδιού σταματάει περίπου στα 10 με 12 έτη και ότι ενήλικες φτιάχνουν σχέδια παρόμοια με αυτά που φτιάχνουν 12χρονα παιδιά με πολλά στοιχεία νοητικού ρεαλισμού.

3.2 Ανάπτυξη εκφραστικού σχεδίου

Στον τρόπο που τα παιδιά εκφράζουν τα συναισθήματα και την έκφραση στο σχέδιο τους δεν δόθηκε τόση προσοχή όσο στο αναπαραστατικό σχέδιο και στα στάδια ανάπτυξής του. Ωστόσο υπάρχουν έρευνες που έχουν ασχοληθεί με την έκφραση συναισθημάτων στα σχέδια των παιδιών καθώς και με τους τρόπους με τους οποίους τα παιδιά εκφράζουν αυτά τα συναισθήματα (Jolley, 2018).

Τα παιδιά χρησιμοποιούν διάφορες στρατηγικές στο σχέδιο τους για να δηλώσουν έκφραση. Υπάρχουν τρεις κατηγορίες εκφραστικών τεχνικών : η κυριολεκτική έκφραση, η έκφραση μέσω περιεχομένου και η

αφηρημένη έκφραση. Πιο συγκεκριμένα όσον αφορά την κυριολεκτική έκφραση είναι η έκφραση προσώπου στους ανθρώπους, προσωποποίησης στα ζώα, σε άλλα έμβια όντα ή άψυχα αντικείμενα. Στην έκφραση περιεχομένου χρησιμοποιείται ένα θέμα από τη ζωή για να αποδώσει το εκφραστικό νόημα (π.χ. καταιγίδα εκφράζει θυμό ή φόβο, ήρεμο τοπίο με λιακάδα εκφράζει γαλήνη, ηρεμία κτλ.). Χρησιμοποιούνται διάφορα μεταφορικά στοιχεία που συνδέονται με τα συναισθήματα όπως ο ήλιος εκφράζει τη χαρά, το μπαλόνι μπορεί να εκφράζει την έκπληξη, μέσα σε σύννεφα πολλές φορές τα παιδιά εκφράζουν τις σκέψεις τους κτλ. Στην αφηρημένη έκφραση πρέπει να χρησιμοποιηθούν κατάλληλα οι τυπικές ιδιότητες της εικόνας (γραμμή, σχήμα, πάχος, κατεύθυνση, υφή, σκίαση, χρώμα), στοιχεία που είναι απαραίτητα, για να μην χάσει το περιεχόμενο το εύρος των εκφραστικών δυνατοτήτων του (Jolley, 2018). Στην αφηρημένη έκφραση δίνεται βαρύτητα σε αυτά τα στοιχεία της εικόνας και το συναίσθημα εκφράζεται μέσω αυτών, για παράδειγμα όταν έχουμε μεγάλο μέγεθος στη μορφή που σχεδιάζεται, έντονα χρώματα και πιο έντονες γραμμές θεωρείται ότι εκφράζονται θετικά συναισθήματα ενώ όταν η μορφή απεικονίζεται με μικρό μέγεθος, σκούρα χρώματα και λεπτές γραμμές πιο αρνητικά συναισθήματα (Thomas & Silk, 1997. Jolley, 2010). Το περιεχόμενο και η αφηρημένη έκφραση θεωρούνται μεταφορική έκφραση είτε γιατί μπορούν να ερμηνευθούν με τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε γλωσσικές μεταφορές (Kennedy, 1982. Thomas & Jolley, 1997 οπ. αναφ. στο Jolley, 2018) είτε για να γίνεται διάκριση από την αμεσότητα της κυριολεκτικής έκφρασης.

Έχουν γίνει αρκετές έρευνες για την έκφραση που υπάρχει στα σχέδια των παιδιών και πώς αυτή αποτυπώνεται (Carothers & Gardner, 1979. Davis, 1991. Ives, 1984. Winston, 1995 οπ. αναφ. στο Jolley, 2018). Αυτές εξέτασαν τις εκφραστικές τεχνικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά και

βρήκαν ότι τα παιδιά καθώς μεγαλώνουν εξελίσσουν τον τρόπο που τις χρησιμοποιούν. Ωστόσο, δεν υπάρχει μια σταθερή αναπτυξιακή πορεία στον τρόπο που τα παιδιά χρησιμοποιούν τις τεχνικές αυτές στα σχέδια τους. Είναι πολύ πιθανό να μην τις αναπτύξουν όλα τα παιδιά με τον ίδιο τρόπο ή να υπάρχει παλινδρόμηση σε κάποιο στάδιο (Jolley, 2018).

Τα πολύ μικρά παιδιά (ηλικίας περίπου 5 ετών) φαίνεται να αποτυπώνουν πολύ καλά την κυριολεκτική έκφραση, κυρίως με την τροποποίηση του στόματος. Σε έρευνα της Cox (2005) για την έκφραση των συναισθημάτων στα σχέδια των παιδιών φάνηκε ότι τα παιδιά απεικονίζουν πολύ εύκολα την χαρά και τη λύπη και μετά άλλα συναισθήματα όπως φόβο, θυμό, έκπληξη και αηδία. Οι Jolley, Fenn, και Jones (2004) ζήτησαν από τα παιδιά να σχεδιάσουν ένα χαρούμενο και ένα λυπημένο δέντρο και ένα σπίτι καθώς και ένα σχέδιο με ελεύθερο θέμα. Από ποσοτικές και ποιοτικές μετρήσεις, τα αποτελέσματα που βρέθηκαν ήταν σύμφωνα με προηγούμενες βιβλιογραφικές αναφορές που δείχνουν αύξηση των εκφραστικών στρατηγικών με την ηλικία, σε αντίθεση με την έρευνα της Davis που διαπίστωσε κάποια παλινδρόμηση. Να σημειωθεί ότι από τις έρευνες που έγιναν μόνο η Davis ζήτησε από τα παιδιά να σχεδιάσουν ένα ελεύθερο θέμα ενώ οι άλλοι ερευνητές ζήτησαν από τα παιδιά να ζωγραφίσουν ένα προκαθορισμένο θέμα, που ενδεχομένως τους κατεύθυνε στις τεχνικές που χρησιμοποίησαν. Τα διαφορετικά αποτελέσματα της Davis είναι πολύ πιθανόν να οφείλονται στην υποκειμενική φύση της αξιολόγησης, δηλαδή αφορά τις μετρήσεις που έγιναν από τους κριτές, καθώς διαφορετικά κριτήρια αξιολόγησης μπορεί να επιφέρουν άλλα αποτελέσματα. Ο Jolley έδωσε τα σχέδια σε κριτές διαφορετικής εθνικότητας και έδειξε ότι οι πολιτισμικές αρχές των κριτών και η οπτική με την οποία αξιολογούν τα σχέδια επηρεάζουν το αποτέλεσμα. Οι εκφραστικές τεχνικές στα σχέδια των παιδιών τείνουν να

βελτιώνονται με την ηλικία αλλά η ανάπτυξη δεν είναι σταθερή και είναι δύσκολο να δούμε την αναπτυξιακή πορεία τους (Jolley, 2018).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

2.1 Σκοπός της έρευνας

Σε έρευνες των τελευταίων δεκαετιών επιχειρήθηκε να μελετηθούν παράγοντες που επηρεάζουν τις αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό, καθώς και πώς τα παιδιά αποδίδουν σχεδιαστικά το Θεό. Άλλες έρευνες εστίασαν στην εμφάνιση ανθρωπομορφικών και συμβολικών στοιχείων στα σχέδια των παιδιών (Brandt et. al., 2009. Dandarova, 2013. Pitts, 1977. Ladd et. al., 1998). Άλλες μελέτησαν στοιχεία της κουλτούρας και του θρησκευτικού πλαισίου στα σχέδια των παιδιών (Hanisch, 1996). Και άλλες επιχείρησαν να αναδείξουν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα (Brandt et al., 2009. Hanisch, 1996. Ladd et al., 1998).

Τα μεθοδολογικά εργαλεία που έχουν χρησιμοποιηθεί στις έρευνες για την ανάδειξη των αντιλήψεων των παιδιών για το Θεό ποικίλλουν. Έχει χρησιμοποιηθεί η συνέντευξη και το ερωτηματολόγιο (Taminnem, 1991). Επίσης, σε άλλες περιπτώσεις ζήτησαν από τα παιδιά να γράψουν ένα γράμμα στον Θεό, να τον σχεδιάσουν όπως μπορούν και να του αφηγηθούν ιστορίες (Heller, 1986). Σε πολλές περιπτώσεις έχει χρησιμοποιηθεί το σχέδιο ως εργαλείο για την ανάδειξη των αντιλήψεων των παιδιών για το Θεό για να μελετηθούν χαρακτηριστικά που αποδίδουν τα παιδιά στο Θεό (Brandt et. al., 2009).

Η παρούσα έρευνα έχει σκοπό να μελετήσει τα διαφορετικά χαρακτηριστικά που αποδίδουν στο Θεό τα παιδιά και να τα συγκρίνει ανά ηλικία. Να μελετηθούν ποια είναι αυτά τα χαρακτηριστικά και πώς αλλάζουν όσο το παιδί αναπτύσσεται. Για να επιτευχθεί αυτό τα παιδιά θα χωριστούν σε τρεις ηλικιακές ομάδες.

Ως μεθοδολογικά εργαλεία επιλέχθηκαν το σχέδιο και συμπληρωματικά το ερωτηματολόγιο. Το σχέδιο έχει χρησιμοποιηθεί σε αρκετές περιπτώσεις για την ανάδειξη των αντιλήψεων των παιδιών για διάφορα θέματα όπως ο θάνατος (Bonoti, Leondari & Mastora, 2013. Tamm & Granqvist, 1995), η κατοικία του Θεού (Konyushkova et. al. 2014. Ρνευματικός, 2002), κοινωνικά θέματα από το περιβάλλον τους (Morrow, 2001). Έχει υποστηριχθεί ότι μέσω του σχεδίου τα παιδιά εκφράζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον κόσμο γύρω τους και εκφράζουν τα συναισθήματά τους (Thomas & Silk, 1997). Το σχέδιο αποτελεί ένα πολύ καλό εργαλείο για τον ερευνητή που μελετάει κοινωνικά θέματα και αποτελεί αναπαραστάσεις των κοινωνικών εμπειριών των παιδιών (Morrow, 2001). Το σχέδιο επιλέχθηκε στην συγκεκριμένη έρευνα ως ένας καλός τρόπος ανάδειξης των αντιλήψεων των παιδιών καθώς η έννοια του Θεού είναι μια έννοια περίπλοκη και αφηρημένη και δυσκολεύει τα παιδιά. Η συνέντευξη και το ερωτηματολόγιο δεν θα έδιναν τα επιθυμητά αποτελέσματα αφού τα παιδιά δεν θα μπορούσαν να διατυπώσουν τις απόψεις τους για το Θεό με μία συγκεκριμένη απάντηση σε ερώτηση που θα τους γινόταν. Το σχέδιο θεωρείται ότι μπορεί να διευκολύνει τα παιδιά για να αποδώσουν τα χαρακτηριστικά στη μορφή του Θεού αλλά και αυτά που Τον πλαισιώνουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, αλλά και για να μπορέσουν να εκφραστούν πιο ελεύθερα (ειδικά τα παιδιά μικρότερης ηλικίας).

2.2. Στόχοι της έρευνας και Υποθέσεις

Ο πρώτος στόχος της συγκεκριμένης έρευνας ήταν να διερευνηθεί ο τρόπος που αποδίδουν τα παιδιά σχεδιαστικά το Θεό καθώς και ποιες είναι οι διαφορές που προκύπτουν ανά ηλικία. Δηλαδή ποια χαρακτηριστικά

αλλάζουν όσο το παιδί μεγαλώνει. Υποθέσαμε ότι όσο το παιδί αναπτύσσεται τα ανθρωπομορφικά στοιχεία θα μειώνονται.

Ο δεύτερος στόχος ήταν να διερευνηθεί αν τα παιδιά αποδίδουν το Θεό με ανθρώπινη μορφή και πόσο αυτή αλλάζει με την αύξηση της ηλικίας. Υποθέσαμε ότι τα παιδιά θα αποδώσουν το Θεό με ανθρώπινη μορφή που θα έχει κάποια στοιχεία που θα την ξεχωρίζουν από υπόλοιπες ανθρώπινες μορφές που μπορεί να εμφανίζονται στο σχέδιο.

Ο τρίτος στόχος ήταν να διερευνηθούν χριστιανικά σύμβολα που αποδίδουν τα παιδιά στο σχέδιό τους. Υποθέσαμε ότι αυτό που θα κάνει το Θεό να ξεχωρίζει θα είναι χριστιανικά στοιχεία και σύμβολα που θα υπάρχουν στα σχέδια των παιδιών.

Ο τέταρτος στόχος ήταν να διερευνηθούν στοιχεία που πλαισιώνουν τη μορφή του Θεού. Πιο συγκεκριμένα, υποθέσαμε ότι θα υπάρχουν στοιχεία της φύσης (χόρτα, λουλούδια, δέντρα), ουρανός και ήλιος που θα υποδηλώνουν το μέρος στο οποίο τοποθετούν τα παιδιά το Θεό να κατοικεί, ότι θα χρησιμοποιήσουν χρώματα όπως άσπρο και κίτρινο που είναι χρώματα που υπάρχουν στα σχέδια των παιδιών για το Θεό και στοιχεία που θα δηλώνουν εξουσία ή προστασία.

2.3.Μέθοδος

Σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία της παρούσας έρευνας, η οποία επιχείρησε να διερευνήσει τις θρησκευτικές αναπαραστάσεις παιδιών ηλικίας 5-13 ετών μέσω των σχεδίων τους. Η έρευνα αξιοποίησε τη μεθοδολογία και τα ερευνητικά εργαλεία που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος “*Drawings of gods: A multicultural and multidimensional approach to children’s representations of supernatural agents*” του Πανεπιστημίου της Λοζάνης,

υπό την επιστημονική καθοδήγηση του καθηγητή Piere Yves Brandt. Τα εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα, αφού ακολουθήθηκε η διαδικασία της διπλής τυφλής μετάφρασης.

2.4. Δείγμα

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 75 παιδιά, χριστιανοί ορθόδοξοι, (34 κορίτσια και 41 αγόρια) ηλικίας από 5 μέχρι 13 χρονών, που φοιτούν σε δημόσια νηπιαγωγεία του Βόλου και δημοτικά σχολεία της Κατερίνης. Τα παιδιά χωρίστηκαν σε 3 ηλικιακές ομάδες, 5-6 χρονών (13 κορίτσια και 11 αγόρια), 8-9 χρονών (11 κορίτσια και 14 αγόρια) και 11-12 χρονών (10 κορίτσια και 16 αγόρια). Οι γονείς των συμμετεχόντων παιδιών ενημερώθηκαν με επιστολή κι έδωσαν την συναίνεσή τους για την συμμετοχή των παιδιών στην έρευνα.

2.5 Εργαλεία

2.5.1 Σχέδιο

Αρχικά, δόθηκε στα παιδιά ένα φύλλο A4, μολύβι, γομολάστιχα, ένα σετ με κηρομπογιές 12 χρωμάτων (κόκκινο, πορτοκαλί, κίτρινο, καφέ, μαύρο, άσπρο, μωβ, γκρι, ανοιχτό μπλε / σκούρο μπλε, ανοιχτό πράσινο / σκούρο πράσινο). Στη συνέχεια τους ζητήθηκε να κλείσουν τα μάτια και να σκεφτούν πώς μπορεί να είναι ο Θεός. Ειδικότερα, τους δόθηκε η εξής οδηγία: «Έχεις ακούσει ποτέ τη λέξη Θεός; Φαντάσου πώς μπορεί να είναι ο Θεός και σχεδιάσε τον».

Ανάκληση Σχεδίου: Μετά την ολοκλήρωση του σχεδίου, ζητήθηκε από το κάθε παιδί να ανακαλέσει τι του ζητήθηκε να κάνει («Θυμάσαι την εργασία που σου ζήτησα να κάνεις; Τι σου ζήτησα να σχεδιάσεις; Γράψε σε παρακαλώ τι σου ζητήθηκε να κάνεις στην πίσω πλευρά του χαρτιού»).

Περιγραφή Σχεδίου: Αμέσως μετά, ζητούνταν από το παιδί να περιγράψει το σχέδιο που δημιούργησε «Τώρα, φαντάσου ότι μιλάς με ένα παιδί της ηλικίας σου στο τηλέφωνο. Αυτό δεν μπορεί να δει το σχέδιό σου αλλά θα του άρεσε πραγματικά να μπορέσει να το σχεδιάσει με τον ίδιο τρόπο. Θα μπορούσες να του περιγράψεις το σχέδιο σου; Παρακαλώ, γραψ' το αυτό στην πίσω πλευρά του χαρτιού». Τα παιδιά ηλικίας 5-6 χρονών έλεγαν προφορικά τι σχεδίασαν και το κατέγραφε η ερευνήτρια στην πίσω πλευρά του χαρτιού.

2.5.2. Ερωτηματολόγιο

Δόθηκε στα παιδιά να συμπληρώσουν ένα σύντομο ερωτηματολόγιο σχετικά με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και συνήθειες, δηλαδή τη θρησκεία τους, πότε επισκέφτηκαν εκκλησία, πότε κάνουν προσευχή στο σπίτι και πού πιστεύουν ότι βρίσκεται ο Θεός (Βλ. Παράρτημα). Στα μικρότερα παιδιά, ηλικίας 5-6 ετών, οι ερωτήσεις έγιναν προφορικά και οι απαντήσεις συμπληρώθηκαν από την ερευνήτρια.

2.6. Η διαδικασία της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Νοέμβριο του 2018 μέχρι τον Ιανουάριο του 2019. Όπως προαναφέρθηκε, η διαδικασία που ακολουθήθηκε για τη συλλογή των δεδομένων είναι αυτή που προτείνεται στο πλαίσιο του προγράμματος «Σχεδιάζοντας τους θεούς: Μια πολυπολιτισμική και πολυδιάστατη προσέγγιση στις αναπαραστάσεις των παιδιών για τους υπερφυσικούς δράστες».

Αρχικά εξασφαλίστηκε η άδεια των διευθυντών των σχολικών μονάδων, στη συνέχεια ενημερώθηκαν εγγράφως οι γονείς για το σκοπό της έρευνας και εξασφαλίστηκε η συγκατάθεσή τους για τη συμμετοχή των παιδιών τους στην ερευνητική διαδικασία.

Όλα τα παιδιά εξετάστηκαν ατομικά σε έναν ήσυχο χώρο. Πρώτα χορηγούνταν το σχεδιαστικό έργο και στη συνέχεια το ερωτηματολόγιο. Δεν υπήρχε χρονικός περιορισμός για την εκτέλεση των έργων.

Τέλος, το παιδί απαντούσε τις ερωτήσεις στο ερωτηματολόγιο. Στα μικρότερα παιδιά, ηλικίας 5-6 χρονών έκανε η ερευνήτρια τις ερωτήσεις προφορικά και κατέγραφε τα ακριβή λόγια των παιδιών.

2.7.Κωδικοποίηση

Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από τα σχέδια των παιδιών κωδικοποιήθηκαν με βάση την παρουσία συγκεκριμένων θεμάτων ως προς τους εξής άξονες:

(α) την ύπαρξη ή μη ανθρώπινης μορφής καθώς και τη θέση που αυτή κατείχε στο σχέδιο.

(β) θέματα που εξέφραζαν εξουσία (για παράδειγμα ο Θεός με πολύ μεγάλο μέγεθος, να κρατάει κάποιο σκήπτρο, να κάθεται στο θρόνο κτλ.) ή προστασία (για παράδειγμα, ο Θεός να έχει ανοιχτά και μεγάλα χέρια για να παίρνει κοντά του τους ανθρώπους και πιο συγκεκριμένα τα παιδιά, να κοιτάει προς τους ανθρώπους, να προστατεύει τα στοιχεία της φύσης, να κρατάει ασπίδα κτλ.)

(γ) ενδείξεις ήλιου και ουρανού, κάτι το οποίο δηλώνει τη θέση που έχει ο Θεός για το παιδί δηλαδή αν τον τοποθετεί στον ουρανό ή στον ήλιο.

(δ) στοιχεία της φύσης, δηλαδή αν στο σχέδιο του παιδιού υπάρχουν χόρτα, λουλούδια, δέντρα τα οποία είναι στοιχεία που ο Θεός προστατεύει.

(ε) χριστιανικά σύμβολα που απεικονίστηκαν στα σχέδια των παιδιών, όπως μανδύας, σταυρός, στοιχεία της βίβλου (χριστιανικά γράμματα), η Παναγία, περιστέρια, φωτοστέφανο, και άγγελοι.

(στ) την ύπαρξη κτηρίου στο οποίο κατοικεί ή βρίσκεται ο Θεός (πύργος, εκκλησία, σπίτι κτλ).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

3.1. Αποτελέσματα

Στην παρούσα έρευνα συλλέχθηκαν 75 σχέδια συνολικά τα οποία κατηγοριοποιήθηκαν σε 3 ομάδες με βάση την ηλικία των παιδιών. Τα σχέδια κωδικοποιήθηκαν με βάση την ανάλυση περιεχομένου τους. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται σε πίνακες οι οποίοι παρατίθενται παρακάτω και προστέθηκαν σύντομες περιγραφές για τον καθένα από αυτούς. Κάθε πίνακας παρουσιάζει την συχνότητα εμφάνισης των στοιχείων που εντοπίστηκαν στα σχέδια των παιδιών ανά ηλικία.

3.2. Η ανθρώπινη φιγούρα στα σχέδια των παιδιών

Στον Πίνακα 1 εμφανίζεται η συχνότητα σχεδίασης ανθρώπινης φιγούρας ανά ηλικία. Στο σύνολο του δείγματος, 66 παιδιά ζωγράρισαν ανθρώπινες φιγούρες. Η πλειοψηφία των παιδιών ($N = 22$), ηλικίας 5-6 ετών απέδωσαν το Θεό με ανθρώπινη μορφή. Στα παιδιά ηλικίας 8-9 ετών ο αριθμός των σχεδίων παραμένει μεγάλος ($N = 23$), όπως και στην ηλικία των 10-12 ετών ($N = 21$). Ο Θεός αποδόθηκε κυρίως ως ανθρώπινη φιγούρα στα σχέδια των παιδιών, μια μορφή συνήθως μεγαλύτερη από τις άλλες μορφές που εμφανιζόταν στα σχέδια τους, στο κέντρο του χαρτιού. Στοιχεία επίσης που ξεχώριζαν τη μορφή αυτή ήταν ο τόπος κατοικίας που ήταν στον ουρανό και κοντά στον ήλιο, ο μανδύας, το φωτοστέφανο. Η ανθρώπινη φιγούρα από ηλικία σε ηλικία ήταν διαφορετική καθώς τα παιδιά μικρότερης ηλικίας σχεδίασαν πιο απλές ανθρώπινες μορφές, ενώ τα μεγαλύτερα παιδιά πρόσθεσαν πιο πολλά στοιχεία που έκαναν την μορφή να ξεχωρίζει με κάποιο τρόπο ότι είναι ο Θεός (περισσότερα

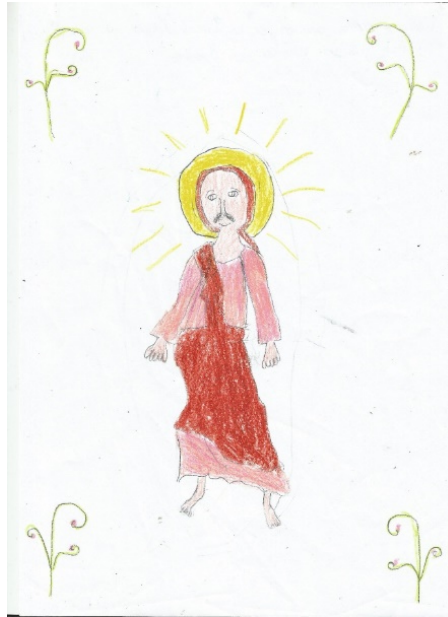
χαρακτηριστικά στο πρόσωπο όπως μούσια, χειρονομίες που διακρίνουμε στις εικόνες της εκκλησίας με τα δάχτυλα, μανδύες). Αυτό που παρατηρήθηκε στην έρευνα είναι ότι τα παιδιά με το που άκουγαν την ερώτηση «Πώς σκέφτεσαι ότι είναι ο Θεός;», σχεδίαζαν πρώτα την ανθρώπινη φιγούρα και μετά σκέφτονταν τι άλλο μπορεί να έχει για να φαίνεται ότι είναι ο Θεός ή τι μπορεί να κρατάει, να φοράει. Στα Σχήματα 1 και 2 εμφανίζονται ενδεικτικά παραδείγματα σχεδίων που απέδωσαν ανθρώπινη μορφή στο Θεό.

Πίνακας 1. Συχνότητα εμφάνισης ανθρώπινης φιγούρας ανά ηλικία

	Ηλικία		
	5-6 ετών	8-9 ετών	10-12 ετών
Ναι	22	23	21
Όχι	2	2	5
Σύνολο	24	25	26

Σχήμα 1. Σχέδιου 5χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό ως ανθρώπινη φιγούρα

Σχήμα 2. Σχέδιο 10χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό ως ανθρώπινη φιγούρα

Στον Πίνακα 2 εμφανίζεται η συχνότητα με την οποία τα παιδιά ζωγράφισαν την ανθρώπινη μορφή του Θεού σε κάθετο ή οριζόντιο προσανατολισμό ανά ηλικιακή ομάδα.. Στο σύνολο του δείγματος 61 παιδιά σχεδίασαν κάθετη ανθρώπινη φιγούρα και 5 παιδιά σχεδίασαν οριζόντια φιγούρα. Ο τρόπος που προτίμησαν να αποδώσουν την ανθρώπινη φιγούρα του Θεού κατά πλειοψηφία ($N = 18$) στην ηλικία των 5-6 ετών, ($N = 22$) στην ηλικία των 8-9 ετών και ($N = 21$) στην ηλικία των 10-12 ετών ήταν η κάθετη μορφή. Μια κάθετη μορφή συνήθως στο κέντρο του χαρτιού που καταλάμβανε μεγάλο μήκος του χαρτιού και ήταν μεγαλύτερη από άλλες μορφές (αν υπήρχαν). Σε ελάχιστες περιπτώσεις ($N = 4$) στην ηλικία των 5-6 ετών υπήρχαν κάποιες οριζόντιες μορφές που έπιαναν όλο το μήκος του χαρτιού. Αυτό όπως το εξήγησαν ήταν για να δείξουν ότι ο Θεός βρίσκεται πάνω από τα σπίτια και τους ανθρώπους, στον ουρανό και μας προστατεύει. Στα Σχ. 3 και 4 παρουσιάζεται η στάση του σώματος με την οποία απέδωσαν τα παιδιά την ανθρώπινη μορφή του Θεού. Στο σχήμα 3 ο Θεός παρουσιάζεται με κάθετη στάση σώματος ενώ στο σχήμα 4 με οριζόντια στάση σώματος κατά μήκος του χαρτιού.

Πίνακας 2. Στάση σώματος της ανθρώπινης φιγούρας ανά ηλικία

		Ηλικία		
		5-6 ετών	8-9 ετών	10-12 ετών
Κάθετη	18		22	21
Οριζόντια	4		1	0
Σύνολο	22		23	21

Σχήμα 3. Σχέδιο 8χρονου αγοριού που απεικονίζει το Θεό με κάθετη μορφή

Σχήμα 4. Σχέδιο 5χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό με οριζόντια μορφή

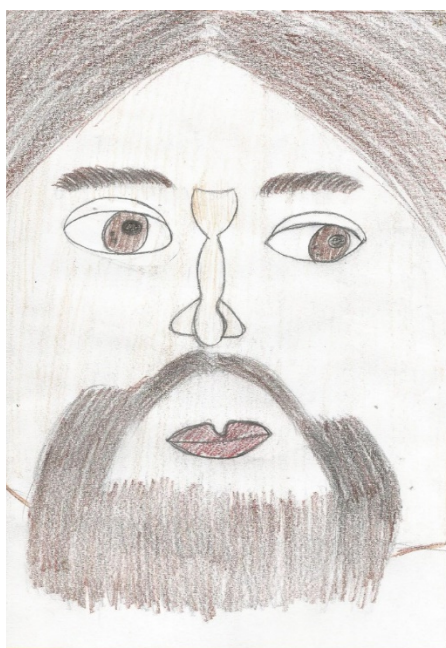
Στον Πίνακα 3 εμφανίζεται η συχνότητα εμφάνισης του σώματος ή του προσώπου της ανθρώπινης μορφής του Θεού στα σχέδια των παιδιών ανά ηλικιακή ομάδα. Τα περισσότερα παιδιά ($N = 61$) επέλεξαν να σχεδιάσουν μια ανθρώπινη μορφή του Θεού με πρόσωπο και σώμα συνήθως στο κέντρο του χαρτιού και σε μεγάλο μέγεθος. Όπως φαίνεται από τα αποτελέσματα, τα περισσότερα παιδιά ηλικίας 5-6 και 8-9 ετών σχεδίασαν την ανθρώπινη μορφή με πρόσωπο και σώμα ($N = 21$ και $N = 23$ αντίστοιχα). Στα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας η συχνότητα μειώνεται ($N = 17$) λόγω του ότι δημιούργησαν και πιο αφηρημένα και συμβολικά σχέδια χωρίς ανθρώπινη μορφή του Θεού. Στα Σχ. 5 και 6 παρουσιάζονται χαρακτηριστικά παραδείγματα της μορφής του Θεού που απέδωσαν τα παιδιά. Στο σχήμα 5 ο Θεός εμφανίζεται με πρόσωπο και σώμα ενώ στο σχήμα 6 μόνο με πρόσωπο.

Πίνακας 3. Συχνότητα εμφάνισης απεικόνισης της μορφής του Θεού ανά ηλικία

	Ηλικία		
	5-6 ετών	8-9 ετών	10-12 ετών
Πρόσωπο	2	1	4
Πρόσωπο/σώμα	21	23	17
Σύνολο	23	24	21

Σχήμα 5. Σχέδιο 11χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό με πρόσωπο και σώμα

Σχήμα 6. Σχέδιο 12χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό με πρόσωπο

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζεται η συχνότητα εμφάνισης άλλων ανθρώπων κοντά στην μορφή του Θεού στα σχέδια των παιδιών ανά ηλικία. Η εμφάνιση άλλων ανθρώπων στα σχέδια των παιδιών δεν ήταν συχνή και δεν παρατηρήθηκε μεγάλος αριθμός παιδιών ($N = 15$) να

σχεδιάζει κι άλλους ανθρώπους στα σχέδια του. Δεν υπήρξαν διαφορές στις τρεις ηλικιακές ομάδες ως προς τη συχνότητα σχεδίασης άλλων ανθρώπων ($N = 6$, $N = 5$, $N = 4$ αντίστοιχα). Οι άλλοι άνθρωποι που παρατηρήθηκαν στα σχέδια των παιδιών ήταν παιδιά που συνήθως βρίσκονταν κοντά στον Θεό και τα είχε στην αγκαλιά του, τα κοιτούσε και συνήθως ήταν μορφές πολύ μικρότερου μεγέθους από το Θεό. Στο Σχ. 7 παρουσιάζεται ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παιδιών που βρίσκονται κοντά στο Θεό, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα εμφάνισης άλλων ανθρώπων στα σχέδια των παιδιών.

Πίνακας 4. Συχνότητες εμφάνισης άλλων ανθρώπων στα σχέδια των παιδιών ανά ηλικία

Ηλικία		5-6 ετών	8-9 ετών	10-12 ετών
Ναι	6	5	4	
Όχι	18	20	22	
Σύνολο	24	25	26	

Σχήμα 7. Σχέδιο 10χρονου κοριτσιού που απεικονίζει παιδιά κοντά στο Θεό

3.3. Ενδείξεις ουρανού στα σχέδια των παιδιών

Στον Πίνακα 5 παρουσιάζονται οι συχνότητες ενδείξεων ουρανού καθώς και στοιχείων που υπάρχουν σε αυτόν (ήλιος, σύννεφα) στα σχέδια των παιδιών ανά ηλικιακή ομάδα. Τα παιδιά στις περιγραφές που έκαναν για το που βρίσκεται ο Θεός πολύ συχνά έκαναν αναφορά ότι ο Θεός βρίσκεται στον ουρανό, στα σύννεφα ή στον ήλιο. Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 5, σχεδόν τα μισά παιδιά από κάθε ηλικιακή ομάδα, συμπεριέλαβαν στο σχέδιό τους κάποιο από αυτά τα στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά ενδεχομένως αναδεικνύουν το πού πιστεύουν τα παιδιά ότι κατοικεί ο θεός. Το πιο συχνό στοιχείο στα σχέδια των παιδιών ήταν ο ουρανός, κάτι που επαληθεύτηκε και από τις περιγραφές των παιδιών και από τις απαντήσεις τους στο ερωτηματολόγιο. Στο Σχ. 8 παρουσιάζεται ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εμφάνισης ουρανού γύρω από τη μορφή του Θεού, το οποίο καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του χαρτιού.

Πίνακας 5. Συχνότητα εμφάνισης ήλιου/ουρανού ανά ηλικία

Ηλικία			
	5-6 ετών	8-9 ετών	10-12 ετών
Ναι	13	14	13
Όχι	11	11	13
Σύνολο	24	25	26

Σχήμα 8. Σχέδιο 11χρονου αγοριού που απεικονίζει τον ουρανό και στοιχεία του (ήλιο και πουλιά)

3.4. Τα στοιχεία της φύσης στα σχέδια των παιδιών

Στον Πίνακα 6 εμφανίζεται η συχνότητα εμφάνισης των στοιχείων της φύσης (χόρτα, δέντρα, λουλούδια) στα σχέδια των παιδιών ανά ηλικιακή ομάδα. Τα στοιχεία της φύσης υπάρχουν στα σχέδια των παιδιών γύρω ή κοντά στον Θεό. Ο Θεός εμφανίζεται εκτός από το να προστατεύει τους ανθρώπους να προστατεύει και τα στοιχεία της φύσης. Αυτό έγινε ευδιάκριτο στα σχέδια των παιδιών επειδή ο Θεός πολύ συχνά ήταν κοντά σε δέντρα ή λουλούδια και σε κάποιες περιπτώσεις τα κρατούσε στα χέρια του. Επίσης, στις περιγραφές των παιδιών ανέφεραν ότι ο Θεός προστατεύει τα δέντρα και τα λουλούδια. Στο Σχ. 9 εμφανίζεται ενδεικτικό παράδειγμα εμφάνισης στοιχείων της φύσης όπως χόρτα και δέντρο σε μεγάλη έκταση του χαρτιού.

Πίνακας 6. Συχνότητα εμφάνισης στοιχείων της φύσης ανά ηλικία

	Ηλικία		
	5-6 ετών	8-9 ετών	10-12 ετών
Ναι	10	6	9
Όχι	14	19	17
Σύνολο	24	25	26

Σχήμα 9. Σχέδιο 11χρονου αγοριού που απεικονίζει στο μεγαλύτερο μέρος του στοιχεία της φύσης (χόρτα και δέντρο)

3.5. Η κατοικία του Θεού

Στον Πίνακα 7 παρουσιάζεται η συχνότητα εμφάνισης κατοικιών του Θεού (όπως πύργος, εκκλησία, σπίτι, σπηλιά κτλ.) στα σχέδια των παιδιών ανά ηλικιακή ομάδα. Στα σχέδια των παιδιών αρκετές φορές υπήρχαν σπίτια που μένει ο Θεός ή κάποια εκκλησία. Αξίζει να αναφερθεί ότι τα παιδιά ηλικίας 5-6 ετών σχεδίασαν σε μεγάλο ποσοστό κάποιο σπίτι που μένει ο Θεός ($N=15$) ενώ τα παιδιά στις άλλες ηλικιακές ομάδες σχεδόν καθόλου. Τα παιδιά μικρότερης ηλικίας φαίνεται να δίνουν πιο ανθρώπινα χαρακτηριστικά στο Θεό, τόσο στην ίδια την μορφή του, αλλά και στον

τρόπο ζωής και συμπεριφοράς του. Για αυτό και τον σχεδίαζαν συχνά να κατοικεί σε σπίτι όπως ο άνθρωπος. Στο Σχ. 10 εμφανίζεται χαρακτηριστικό παράδειγμα κατοικίας του Θεού. Μια εκκλησία και μέσα της σχεδιασμένη η μορφή του Θεού.

Πίνακας 7. Συχνότητα εμφάνισης της κατοικίας του Θεού ανά ηλικία

	Ηλικία		
	5-6 ετών	8-9 ετών	10-12 ετών
Ναι	15	3	0
Όχι	9	22	26
Σύνολο	24	25	26

Σχήμα 10. Σχέδιο 5χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό στην εκκλησία

3.6.Στοιχεία εξουσίας ή προστασίας

Τα σχέδια των παιδιών που μελετήσαμε φάνηκε να αποδίδουν στοιχεία προστασίας ($N = 20$) ή εξουσίας ($N = 21$) στον εικονιζόμενο Θεό. Είναι στοιχεία που ξεχωρίζουν τη μορφή του Θεού σε σχέση με άλλα πρόσωπα που σχεδιάστηκαν. Επίσης είναι στοιχεία που ήταν αρκετά εμφανή στα

σχέδια των παιδιών και αφορούν άμεσα τις υπερφυσικές ιδιότητες που προσδίδουν τα παιδιά στο πρόσωπο του Θεού.

Όσον αφορά τα στοιχεία εξουσίας και παντοδυναμίας που προσδίδονται στο Θεό, τα παιδιά, χρησιμοποίησαν στα σχέδιά τους πολύ μεγάλη μορφή του Θεού, συνήθως στο κέντρο της σελίδας, μια μορφή μεγαλύτερη από όποια άλλη εικονιζόμενη μορφή και σε κάποιες περιπτώσεις μεγαλύτερη και από τη γη. Σε αρκετά σχέδια ο Θεός απεικονίζεται με μορφή βασιλιά σε κάστρο, θρόνο ή ψηλό βουνό και κρατάει τρίαινα ή σκήπτρο. Σε αρκετά σχέδια ο Θεός έχει φτερά το οποίο είναι ένα στοιχείο παντοδυναμίας αφού σύμφωνα με τα παιδιά έχει φτερά για να πηγαίνει όπου θέλει και να βοηθάει τους ανθρώπους. Σε άλλες περιπτώσεις κάνει θαύματα όπως το να κάνει έναν τυφλό άνθρωπο να δει. Ένα ακόμη στοιχείο είναι τα πολύ ζωνηρά και φωτεινά χρώματα όπως σε ένα σχέδιο που είναι κίτρινο στο κέντρο και προς τις άκρες τα χρώματα γίνονται πιο σκούρα, ένα σχέδιο στο οποίο το κέντρο είναι ο ήλιος και ο Θεός και στις άκρες το σύμπαν με σκούρα χρώματα και έντονα που αφήνουν μια αίσθηση της παντοδυναμίας του Θεού. Το κίτρινο και το άσπρο είναι δύο χρώματα που ξεχώρισαν στα σχέδια και οι περιγραφές των παιδιών αντιστοιχούσαν σε στοιχεία εξουσίας αφού όπως είπαν «είναι τόσο δυνατά τα χρώματα που όσο πλησιάζεις κοντά τους δε φοβάσαι τίποτα». Τα στοιχεία εξουσίας που παρατηρήθηκαν στα σχέδια των παιδιών φάνηκε να κυμαίνονται σε χαμηλά ποσοστά, δεν απέδωσαν δηλαδή αρκετά παιδιά στοιχεία εξουσίας στο πρόσωπο του Θεού που σχεδίασαν ($N = 21$). Ωστόσο εδώ παρατηρείται ότι τα μεγαλύτερα παιδιά, ηλικίας 10-12 ετών, απέδωσαν σε μικρότερο βαθμό από τα μικρότερα, στοιχεία εξουσίας στο Θεό ($N = 3$). Στο Σχ. 12 παρουσιάζεται ένα ενδεικτικό παράδειγμα εξουσίας του Θεού, όπου εμφανίζεται ο Θεός πάνω σε έναν λόφο με κορώνα και σκήπτρο, στοιχεία που δείχνουν την παντοδυναμία του και την εξουσία.

Πίνακας 8. Συχνότητα εμφάνισης στοιχείων εξουσίας ανά ηλικία

	Ηλικία		
	5-6 ετών	8-9 ετών	10-12 ετών
Ναι	8	9	3
Όχι	16	16	23
Σύνολο	24	25	26

Σχήμα 12. Σχέδιο 10χρονου αγοριού που απεικονίζει το Θεό πάνω σε βουνό με το σκήπτρο του

Από την άλλη πλευρά, συχνά τα παιδιά προσδίδουν στη μορφή του Θεού το στοιχείο της προστασίας, τόσο για στοιχεία της φύσης αλλά και για άλλους ανθρώπους που απεικονίζονται. Η προστασία είναι ένα συχνό στοιχείο που αναφέρουν τα παιδιά όταν αναφέρονται στον Θεό και το απέδωσαν και στα σχέδια τους. Ο Θεός σε κάποια σχέδια φαίνεται να προσέχει και να προστατεύει το παιδί του και τους Αγγέλους. Τα παιδιά, και κυρίως τα μικρότερα παιδιά σε ηλικία, σχεδίασαν το Θεό μέσα στην

εκκλησία να τα προσέχει. Σε αρκετές περιπτώσεις κρατάει ασπίδα για να προστατεύεται ο ίδιος αλλά να προστατεύει και όποιον πηγαίνει κοντά Του. Επιπλέον, ο Θεός σε πολλά σχέδια κρατάει στα χέρια του λουλούδια ή καρδιές, κρατάει αγκαλιά σπίτια, παιδικές χαρές και δέντρα, κρατάει περιστέρια, ακόμα και τη γη ή η γη είναι μέσα στην κοιλιά του. Ο Θεός εμφανίζεται με μεγάλα χέρια για να μπορεί να αγκαλιάζει τους ανθρώπους και φαίνεται να κοιτάει τα παιδιά που πηγαίνουν κοντά του και να τα πιάνει με τα χέρια του για να τα αγκαλιάσει. Επιπρόσθετα ακόμη κι όταν βρίσκεται στον ουρανό ή στον ήλιο προσέχει και κοιτάζει τα παιδιά που παίζουν στην γη.

Στον Πίνακα 9 εμφανίζεται η συχνότητα εμφάνισης στοιχείων προστασίας ανά ηλικία. Τα παιδιά ($N = 20$) σχεδίασαν κάποια στοιχεία που αναδεικνύουν το Θεό ως προστάτη των ανθρώπων, της γης αλλά και των στοιχείων της φύσης. Δεν παρατηρήθηκαν ιδιαίτερες διαφορές ανά ηλικία και ο αριθμός των παιδιών που σχεδίασαν στοιχεία προστασίας παρέμεινε σε μικρό ποσοστό στις διαφορετικές ηλικιακές ομάδες. Στο Σχήμα 11 εμφανίζεται ένα ενδεικτικό παράδειγμα ένδειξης της προστασίας του Θεού προς τους ανθρώπους και συγκεκριμένα προς τα παιδιά που πηγαίνουν κοντά Του. Ο Θεός κοιτάζει προς τα παιδιά και απλώνει τα χέρια του για να τα αγκαλιάσει, ενώ τους χαμογελάει.

Πίνακας 9. Συχνότητα εμφάνισης στοιχείων προστασίας ανά ηλικία

	Ηλικία		
	5-6 ετών	8-9 ετών	10-12 ετών
Ναι	7	8	5
Όχι	17	17	21
Σύνολο	24	25	26

Σχήμα 11. Σχέδιο 7χρονου αγοριού που απεικονίζει τα παιδιά να τρέχουν προς το Θεό για να τα είναι κοντά του και να τα προστατεύει

3.7.Χριστιανικά σύμβολα

Τα χριστιανικά σύμβολα που παρατηρήθηκαν στα σχέδια των παιδιών ήταν μανδύας, άγγελοι, σταυρός, στοιχεία της βίβλου όπως τα γράμματα που υπάρχουν στις εικόνες, η Μαρία (Παναγία), περιστέρια και φωτοστέφανο. Τα σύμβολα αυτά αθροίστηκαν και πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης με ανεξάρτητη μεταβλητή την ηλικία και εξαρτημένο το συνολικό αριθμό χριστιανικών συμβόλων στα σχέδια των παιδιών $F(2,72) = 3.298, p=0.043$, η οποία έδειξε στατιστικά σημαντική την επίδραση της ηλικίας. Οι post hoc αναλύσεις έδειξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα παιδιά ηλικίας 5-6 χρονών και στα παιδιά ηλικίας 8-9 χρονών ($p= 0.02$), καθώς και ανάμεσα στα παιδιά ηλικίας 5-6 ετών και στα παιδιά ηλικίας 8-9 ετών ($p= 0.02$), με τα παιδιά μικρότερης ηλικίας να χρησιμοποιούν λιγότερα χριστιανικά σύμβολα από τα παιδιά ηλικίας 8-9 χρονών. Ειδικότερα, οι ΜΟ των χριστιανικών

συμβόλων ήταν 1.04, 1.88 και 1.69 για τις τρεις ηλικιακές ομάδες αντίστοιχα. Στο Σχήμα 13 εμφανίζεται ένα ενδεικτικό παράδειγμα εμφάνισης χριστιανικών στοιχείων στη μορφή του Θεού. Ο Θεός έχει φωτοστέφανο με χριστιανικά γράμματα τόσο πάνω στο φωτοστέφανο, όσο και δεξιά και αριστερά από τη μορφή. Φοράει μανδύα και η χειρονομία του χεριού του παραπέμπει σε χειρονομία με την οποία εμφανίζονται οι άγιοι στις αγιογραφίες των χριστιανικών εκκλησιών.

Σχήμα 13. Σχέδιο 8χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό με χριστιανικά σύμβολα και χριστιανική γραφή

3.8. Ανάλυση ερωτηματολογίων

Τα παιδιά μόλις τελείωναν με το σχέδιο και την ανάκληση του σχεδίου που έκαναν, συμπλήρωναν ερωτηματολόγιο σχετικά με τη θρησκεία τους, τότε επισκέφτηκαν εκκλησία, τότε κάνουν προσευχή στο σπίτι και πού πιστεύουν ότι βρίσκεται ο Θεός. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τις απαντήσεις των παιδιών σε αυτό το ερωτηματολόγιο.

Σχετικά με την επίσκεψη σε εκκλησία η πλειοψηφία των παιδιών απάντησε ότι έχει επισκεφθεί εκκλησία ($N = 74$). Όσον αφορά τον λόγο επίσκεψης της εκκλησίας τα περισσότερα παιδιά απάντησαν ότι επισκέφθηκαν την εκκλησία μέσα στις γιορτές λόγω του ότι τα σχέδια μαζεύτηκαν τέλος Δεκεμβρίου με αρχές Ιανουαρίου. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι στον λόγο επίσκεψης της εκκλησίας απαντούσαν ότι επισκέφθηκαν την εκκλησία με την γιαγιά ή τον παππού κι όχι με τους γονείς τους. Κανένα παιδί δεν απάντησε θετικά στο αν έχει δει από κοντά τζαμί, συναγωγή ή κάποιο άλλο θρησκευτικό μέρος.

Στην ερώτηση «αν σου πω την λέξη Θεός τι θα μπορούσες να σχεδιάσεις» τα παιδιά απάντησαν θετικά για τον Ιησού και τη Μαρία. Ένας μεγάλος αριθμός παιδιών απάντησε θετικά ότι μπορεί να σχεδιάσει τον Χριστό ($N = 68$) ενώ για την Μαρία ο αριθμός των παιδιών που απάντησαν θετικά μειώνεται πολύ ($N = 18$). Από τις αναλύσεις στα σχέδια των παιδιών αλλά και από τις περιγραφές που έδιναν για το σχέδιο τους παρατηρήσαμε ότι αρκετές φορές ο Θεός ταυτιζόταν με το Χριστό, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τις απαντήσεις τους στα ερωτηματολόγια. Η Μαρία εμφανίστηκε σε ελάχιστα σχέδια των παιδιών και σε κάποια σαν δεύτερο πρόσωπο κι όχι κεντρικό (δηλαδή στην φάτνη ή να κρατάει αγκαλιά τον χριστό). Ωστόσο υπήρχαν και παιδιά που δεν απάντησαν

θετικά σε κανένα από τα δύο αυτά πρόσωπα και είπαν ότι άλλος είναι ο Θεός και άλλοι ο Χριστός και η Παναγία.

Η επόμενη ερώτηση αφορούσε το αν τα παιδιά προσεύχονται στο σπίτι και ποια στιγμή της ημέρας. Ένας μεγάλος αριθμός των παιδιών απάντησε ότι προσεύχεται στο σπίτι ($N = 68$) και μάλιστα παραπάνω από μια φορά μέσα στην ημέρα. Τα περισσότερα παιδιά πάντως απάντησαν ότι προσεύχονται πριν το φαγητό το μεσημέρι ($N = 32$) και το βράδυ πριν κοιμηθούν ($N = 49$). Ενώ πολύ λιγότερα είπαν ότι κάνουν προσευχή το πρωί που σηκώνονται ($N = 14$). Τα υπόλοιπα παιδιά που απάντησαν αρνητικά είπαν ότι κάνουν προσευχή μόνο στο σχολείο επειδή το λέει η κυρία ή καθόλου. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτές οι συχνότητες προέκυψαν από απαντήσεις των παιδιών μικρότερης ηλικίας καθώς όσο αυξανόταν η ηλικία οι αρνητικές απαντήσεις για την προσευχή ήταν περισσότερες.

Η τελευταία ερώτηση αφορούσε στο μέρος που κατοικεί ο Θεός. Τα παιδιά είχαν αρκετές επιλογές. Τα περισσότερα παιδιά απάντησαν ότι ο Θεός βρίσκεται στον ουρανό ($N = 32$). Επίσης, αρκετά παιδιά απάντησαν ότι βρίσκεται παντού ($N = 21$). Λιγότερα παιδιά, και κυρίως μεγαλύτερης ηλικίας, απάντησαν ότι ο Θεός βρίσκεται μέσα τους ($N = 10$). Λίγα παιδιά είπαν πως ο Θεός βρίσκεται κάπου στη γη και μας βλέπει ($N = 6$), κάποια είπαν ότι δεν ξέρουν που βρίσκεται ο Θεός ($N = 4$) και μόνο ένα παιδί είπε πως ο Θεός βρίσκεται στον ήλιο ($N = 1$), το οποίο σχεδίασε και σχετικό σχέδιο με ήλιο που σταδιακά ανοίγει προς το σύμπαν. Όπως παρατηρήθηκε στα σχέδια των παιδιών ο Θεός συνήθως είναι μια μορφή στον ουρανό ή κάπου στη φύση, κάτι που επαληθεύτηκε και με τις απαντήσεις των παιδιών στα ερωτηματολόγια για τον τόπο κατοικίας του Θεού.

Στις απαντήσεις των παιδιών στα ερωτηματολόγια σε σύγκριση με τα σχέδια τους, υπήρχε ταύτιση απόψεων και με το ερωτηματολόγιο τα παιδιά έδωσαν περαιτέρω εξηγήσεις για αυτά που σχεδίασαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

4.1. Συζήτηση

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αποδίδουν σχεδιαστικά το Θεό και εάν οι σχεδιαστικές τους αναπαραστάσεις διαφοροποιούνται με την ηλικία. Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί μια γενική αποτίμηση των ευρημάτων της παρούσας έρευνας, θα παρουσιαστούν οι περιορισμοί της καθώς και μελλοντικές προτάσεις για διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδιών για το Θεό.

4.2 Αποτίμηση της έρευνας

Σε γενικές γραμμές τα παιδιά τα παιδιά αποτύπωσαν το Θεό με ανθρώπινη μορφή και ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά . Με την αύξηση της ηλικίας παρατηρήθηκαν αλλαγές στην μορφή του Θεού και αυτό που διαπιστώθηκε είναι ότι όσο το παιδί μεγαλώνει τα ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά στη μορφή του Θεού μειωνόταν και τη θέση τους έπαιρναν πιο αφηρημένα στοιχεία και πιο αφηρημένη μορφή. (Piaget et. al. 1969). Παρατηρήθηκε μεγάλη αύξηση συμβόλων και χρήση χριστιανικών στοιχείων στην μεσαία ηλικιακή ομάδα των παιδιών ηλικίας 8-9 ετών τόσο σε σχέση με τα μικρότερα παιδιά όσο και με τα παιδιά ηλικίας 10-12 ετών. Τα παιδιά σε αρκετές περιπτώσεις αποτύπωσαν το Θεό με σύμβολα όπως μάτια στον ουρανό, να είναι ο ήλιος, να είναι η γη κτλ.

Αυτό που διαπιστώθηκε είναι ότι η έννοια του Θεού και πώς μπορεί να αποδοθεί σχεδιαστικά δυσκόλεψε αρκετά τα παιδιά. Στα σχέδια τους λόγω του ότι δεν ήξεραν πολλές φορές πώς να σχεδιάσουν το Θεό, συμπλήρωσαν πολλά στοιχεία για να τον πλαισιώνουν όπως ουρανό για να κατοικεί εκεί, φύση και λουλούδια για να τα προστατεύει, παιδιά που τα προσέχει και τα προστατεύει, ενώ του προσέθεταν χριστιανικά στοιχεία

(μανδύα, φωτοστέφανο, περιστέρια κτλ., Heiphetz et. al. 2001). Τα μικρότερα παιδιά ήταν ακόμη πιο δύσκολο να σχεδιάσουν πώς μπορεί να είναι ο Θεός και χρειάστηκαν πολλές συμπληρωματικές οδηγίες και διευκρινήσεις.

4.3. Αναπτυξιακές διαφορές στα σχέδια των παιδιών

Με βάση τα διαφορετικά χαρακτηριστικά που απέδωσαν τα παιδιά στο Θεό καθώς και στα στοιχεία που εμφάνισαν στα σχέδια τους ανά ηλικία φαίνεται ότι υπάρχουν διαφορές στην αναπτυξιακή πορεία των παιδιών. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά επέλεξαν να απεικονίσουν το Θεό με ανθρώπινη μορφή προσθέτοντας σε αυτή χαρακτηριστικά που την ξεχώριζαν από άλλες μορφές στο σχέδιο, όπως για παράδειγμα χριστιανικά σύμβολα ή μια μορφή με χαρακτηριστικά προστασίας ή εξουσίας. Παρόλα αυτά, παρατηρήθηκαν κάποιες διαφορές στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών με την ηλικία. Τα μικρότερα παιδιά ηλικίας 5-6 ετών απέδωσαν στο Θεό πολλά ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά και πολλές φορές δεν είχαν στοιχεία που να ξεχωρίζουν το Θεό από τους υπόλοιπους ανθρώπους. Τα παιδιά ηλικίας 8-9 ετών πρόσθεσαν αρκετά χριστιανικά σύμβολα στα σχέδιά τους και στα παιδιά ηλικίας 10-12 ετών η αναπαράσταση του Θεού γινόταν όλο και πιο αφηρημένη και πιο συμβολική.

Αυτό που φάνηκε από τις απεικονίσεις των παιδιών είναι ότι η έννοια του Θεού και πώς μπορούμε να τον απεικονίσουμε, παραμένει μια έννοια δύσκολη για τα παιδιά και αφηρημένη. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα παιδιά δεν ήξεραν τι να σχεδιάσουν κι έτσι δεν έδιναν αρκετή σημασία, αλλά σχεδίαζαν μια μορφή και έδιναν το σχέδιο τους με απάντηση «δεν ξέρω

πώς να κάνω το Θεό». Αυτό που γίνεται κατανοητό από τα σχέδια των παιδιών είναι ότι ο Θεός είναι μια ανθρώπινη μορφή που κάποιο στοιχείο την κάνει να ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους ανθρώπους και ζει συνήθως στον ουρανό.

Τα ευρήματα έρχονται σε συμφωνία με τις απόψεις των ερευνητών για τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα παιδιά τον Θεό. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά ηλικίας μέχρι 7 ετών προσδίδουν αρκετά ανθρωπομορφικά στοιχεία στο Θεό σε σχέση με παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας που σχεδιάζουν το Θεό με πιο αφηρημένη μορφή και χαρακτηριστικά (Richert & Barrett, 2005). Αυτή την τάση παρατηρήσαμε στα σχέδια των παιδιών αφού τα παιδιά μικρότερης ηλικίας σχεδίασαν τον Θεό τις περισσότερες φορές με ανθρώπινα χαρακτηριστικά, ενώ τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας μείωναν αυτά τα χαρακτηριστικά και πρόσθεταν στην ανθρώπινη μορφή άλλα στοιχεία όπως πχ χριστιανικά σύμβολα (μανδύα, φωτοστέφανα, σταυρό κτλ.) ή σχεδίαζαν πιο αφηρημένα το Θεό χρησιμοποιώντας σύμβολα όπως για παράδειγμα ο Θεός να είναι μια γη, να είναι ήλιος κτλ.

Τα ευρήματά μας επιβεβαιώνουν ότι τα παιδιά όσο μεγαλώνουν αντιλαμβάνονται το Θεό σαν πιο αφηρημένη έννοια και δεν του δίνουν συγκεκριμένη υπόσταση και μορφή (Pneumatikos, 2002). Αυτό είναι πολύ πιθανόν να συμβαίνει γιατί ο Θεός για τα μικρότερα παιδιά είναι αφηρημένη και δυσνόητη έννοια, ενώ όσο μεγαλώνουν τα παιδιά προσδιορίζουν καλύτερα την εικόνα που έχουν για το Θεό, τι μορφή μπορεί αυτός να έχει καθώς και πού μπορεί να βρίσκεται, πού κατοικεί, δηλαδή έχουν διαμορφώσει μια εικόνα του Θεού στο μυαλό τους που μπορούν να αποτυπώσουν καλύτερα σε σχέση με τα παιδιά μικρότερης ηλικίας. (Piaget & Inhelder 1969 οπ. αναφ. στο Richert & Barrett, 2005).

4.3. Περιορισμοί της έρευνας

Η παρούσα έρευνα επιχείρησε να διερευνήσει τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών για το Θεό. Το δείγμα αποτέλεσαν παιδιά ηλικίας 5 έως 12 ετών, ένα δείγμα με εύρος ηλικίας αρκετά μεγάλο σε σχέση με άλλες συναφείς έρευνες (Brandt et al 2009. Dandarova, 2013. Ladd et. al., 1998. Pitts, 1977). Ένα μεγάλο μειονέκτημα της συγκεκριμένης έρευνας αποτέλεσε το γεγονός ότι τα σχέδια των παιδιών δεν συγκεντρώθηκαν όλα μαζί. Εξαιτίας της απροθυμίας των σχολείων να συμμετάσχουν, αναζητήθηκε δείγμα ευκολίας, δηλαδή πρώτα αναζητήθηκαν γονείς που ήταν πρόθυμοι να συμμετάσχουν τα παιδιά τους και στη συνέχεια χορηγήθηκαν τα έργα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τα σχέδια των παιδιών να συλλεχθούν σε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από αυτό που είχαμε υπολογίσει και να τα πάρουμε διαφορετικό διάστημα, δηλαδή από αρχές Νοεμβρίου μέχρι τέλος Ιανουαρίου. Επίσης, ο χώρος εξέτασης δεν ήταν κοινός για όλους, αφού κάποια παιδιά εξετάστηκαν στο σπίτι και κάποια στο σχολείο.

4.4. Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Η συγκεκριμένη έρευνα εξέτασε τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών για το Θεό καθώς και πώς αυτές αλλάζουν ανά ηλικία. Από τις απαντήσεις των παιδιών στα ερωτηματολόγια και την περιγραφή των σχεδίων τους, παρατηρήθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις να επηρεάζεται το σχέδιο τους και ο τρόπος που απεικόνισαν το Θεό από τις προσωπικές τους εμπειρίες, δηλαδή από το πόσο συχνά κάνουν προσευχή, πηγαίνουν στην εκκλησία, καθώς και από τη σχέση της οικογένειάς τους με τη θρησκεία. Για παράδειγμα, τα παιδιά που απάντησαν ότι πηγαίνουν πιο συχνά εκκλησία, πρόσθεσαν περισσότερα χριστιανικά σύμβολα στο σχέδιο τους.

Για το λόγο αυτό, θα είχε ενδιαφέρον μια μελλοντική έρευνα να εξετάσει τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών για το Θεό, παράλληλα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις κι εμπειρίες των μελών της οικογένειάς τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Barrett L. J.. & Richert R. (2003). Anthropomorphism or preparedness? Exploring Children's God concepts. *Review of Religious Research*, 44(3), 300-312.

Bonoti, F., & Misailidi P. (2006). Children's developing ability to depict emotions in their drawings. *Perceptual and Motor Skills*, 103, 495-502

Bonoti, F., Leondari, A., & Mastora, A. (2013). Exploring children's understanding of death: Through drawings and the Death Concept Questionnaire. *Death Studies*, 37(1), 47-60.

Cox, M. V. (2005) *The pictorial world of the child*. Cambridge, UK: Cambridge University Press

De Roos, A. S., Iedema J., & Miedema, S. (2001). Young Children's Descriptions of God: Influences of parents' and teachers' God concepts and religious denomination of schools. *Journal of Beliefs & Values*, 22(1), 19-30.

De Roos A. S. (2006). Young Children's God Concepts: Influences of Attachment and Religious Socialization in a Family and School Context', *Religious Education*, 101(1), 84 – 103.

Golomb, C. (2003) .*The child's creation of a pictorial world* (2nd edition)
Mahway New Jersey: Psychology Press

Heiphetz L., Lane D. J., Waytz A., & Young L. L. (2001). How children and adults represent God's mind. *Cognitive Science*, 40(1), 121–144

Jolley, R. P. (2018). *Παιδί και εικόνα: Σχεδίαση και κατανόηση*. (Μετάφραση Α. Μάντζιου, Επιστ. Επιμ. Φ. Μπονώτη). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος. (Έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2010).

Jolley, R. P., Fenn, K., & Jones, L. (2004). The development of children's expressive drawing. *British Journal of Developmental Psychology*, 22(4), 545-567.

Feldman S. Robert (2009) *Εξελικτική ψυχολογία: Δια Βίου Ανάπτυξη*. Αθήνα: Gutenberg.

Konyushkova, K., Arvanitopoulos N., Susstrunk S., Dandarova Z., & Brandt P. (2014). *God(s) Know(s): Developmental and Cross-Cultural Patterns in Children Drawings*. *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage*, 2(3)

Ladd, L. K., McIntosh N. D., & Spilka B., (1998). Children's God concepts: Influences of Denomination, Age and Gender. *The International Journal of the Psychology of Religion*, 8(1), 49-56

McIntosh D. (1995). Religion-as-Schema, With Implications for the Relation between Religion and Coping. *The International Journal of the Psychology of Religion*, 5(1), 1-16

Morrow, V. (2001). Using qualitative methods to elicit young people's perspectives on their environments: some ideas for community health initiatives. *Health Educational Research*, 16(3), 255-268.

Pneumatikos D. (2002) Conceptual Changes in Religious Concepts of Elementary Schoolchildren: The case of the house where God lives. *Educational Psychology*, 22(1), 93-112.

Richert R. & Barrett L. J. (2005). Do You See What I See? Young Children's Assumptions about God's Perceptual Abilities. *The International Journal of the Psychology of Religion* 15(4), 283-295

Tamm, M., E., & Granqvist, A. (1995). The meaning of death for children and adolescents: A phenomenographic study of drawings. *Death Studies*, 19, 203-222.

Thomas, G., & Silk, J. (1997). *Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου*. Αθήνα: Καστανιώτη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

- Ερωτηματολόγιο που μοιράστηκε στα παιδιά μετά την ολοκλήρωση του σχεδίου

Ερωτηματολόγιο

- 1) Είσαι;
A) Χριστιανός Ορθόδοξος	☐	ΣΤ) Εβραίος	☐
B) Καθολικός	☐	Η) Άθεος (χωρίς θρησκεία)	☐
Γ) Προτεστάντης	☐	Θ) Δεν ξέρω	☐
Δ) Μουσουλμάνος	☐	Ι) Άλλο	
Ε) Βουδιστής	☐		
-

- 2) Έχεις πάει ποτέ.....

Εάν ναι, πότε ήταν η τελευταία φορά; Ποιος είναι ο λόγος;

- A) σε εκκλησία **ΝΑΙ/ΟΧΙ**
- B) σε τζαμί **ΝΑΙ/ΟΧΙ**.....
- Γ) σε συναγωγή **ΝΑΙ/ΟΧΙ**.....
- Δ) Άλλο
-

- 3) Αν σου έλεγα τη λέξη «Θεός» τι θα μπορούσες να ζωγραφίσεις;
A) τον Ιησού	ΝΑΙ/ΟΧΙ	Δ) τον Αλλάχ	ΝΑΙ/ΟΧΙ
B) τη Μαρία	ΝΑΙ/ΟΧΙ	Ε) το Βούδα	ΝΑΙ/ΟΧΙ
Γ) τον Μωάμεθ	ΝΑΙ/ΟΧΙ		
-

- 4) Προσεύχεσαι στο σπίτι; **ΝΑΙ/ΟΧΙ**
Εάν ναι, πότε;

α) Πριν το φαγητό	☐	γ) όταν ξυπνάς	☐
β) το Βράδυ	☐	δ) άλλο	
-

- 5) Κατά τη γνώμη σου, πού βρίσκεται ο Θεός;
α) Στον ουρανό	ε) Μέσα μου
β) Στην γη	στ) Ο θεός δεν υπάρχει
γ) Μέσα στον ήλιο	ζ) Δεν ξέρω
δ) Παντού	η) Άλλού.....
-

Όνομα:

Ημερομηνία γέννησης (ημέρα/ μήνας/ χρόνος) :

Φύλο:

Ημερομηνία (ημέρα / μήνας/ χρόνος) :

.....

- *Επιστολή που μοιράστηκε στους γονείς προκειμένου να συναινέσουν για τη συμμετοχή των παιδιών τους στην ερευνητική εργασία*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Φωτεινή Μπονώτη

Καθηγήτρια

Αργοναυτών & Φιλελλήνων, 382 21 Βόλος
τηλ.: 24210-74735, e-mail: fbonoti@uth.gr

Αγαπητοί γονείς,

Σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Λοζάνης συμμετέχουμε σε μια έρευνα για την ανάπτυξη της θρησκευτικής αναπαράστασης σε παιδιά ηλικίας 5 έως 12 χρόνων.

Στη μελέτη ζητείται από τα παιδιά να δημιουργήσουν ένα σχέδιο και να γράψουν ένα μικρό κείμενο. Ο προβλεπόμενος χρόνος εξέτασης δεν εκτιμάται να ξεπεράσει τα 40 λεπτά και η διαδικασία θα πραγματοποιηθεί εντός της σχολικής τάξης. Τα δεδομένα που θα συλλεχθούν θα χρησιμοποιηθούν σε μια συγκριτική μελέτη παιδικών σχεδίων από διαφορετικές χώρες. Μερικά σχέδια μπορεί να επιλεγθούν για δημοσίευση που σκοπεύει να αναδείξει σχέδια παιδιών από διαφορετικές χώρες. Σε αυτή την περίπτωση εγγυόμαστε την ανωνυμία του παιδιού.

Η φοιτήτρια του ΠΤΠΕ, κ. Νίκη Κακάνη, σε συνεργασία με το/τη δάσκαλο/α, θα συλλέξουν σχέδια στην τάξη του παιδιού σας μέχρι το τέλος Νοεμβρίου 2018. Εάν δεν θέλετε το παιδί σας να συμμετέχει σ' αυτή τη δραστηριότητα, παρακαλώ να εκφράσετε την διαφωνία σας στον δάσκαλο ή τη δασκάλα του.

Αγαπητοί γονείς, σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας και σας ζητώ να το αποδεχτείτε, τις διαβεβαιώσεις μας για τη μέγιστη προσοχή εκ μέρους μας.

Φ. Μπονώτη,

Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας

Ενδεικτικά σχέδια παιδιών ηλικίας 5-6 ετών

Σχέδιο 1 . Σχέδιο 5χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό στην εκκλησία να κρατάει το λάδι.

Σχέδιο 2. Σχέδιο 5χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό στον ουρανό και να αγαπάει τα λουλούδια.

Σχέδιο 3. Σχέδιο 5χρονου αγοριού που απεικονίζει το Θεό και το φίλο του σε μια εκκλησία στον ουρανό.

Σχέδιο 4. Σχέδιο 6χρονου αγοριού που απεικονίζει το Θεό «σαν τρία μάτια» στον ουρανό που βλέπει τα σπίτια και τους ανθρώπους.

Ενδεικτικά σχέδια παιδιών ηλικίας 8-9 ετών

Σχέδιο 5. Σχέδιο 8χρονου αγοριού που απεικονίζει το Θεό με τους αγγέλους στον ουρανό.

Σχέδιο 6. Σχέδιο 9χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό στην αγκαλιά της Παναγίας.

Σχέδιο 7. Σχέδιο 9χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό σαν άγιο.

Σχέδιο 8. Σχέδιο 9χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό με άσπρο ρούχο «σαν το δυνατό φως που έχει κοντά του και μας προστατεύει».

Ενδεικτικά σχέδια παιδιών ηλικίας 10-12 ετών

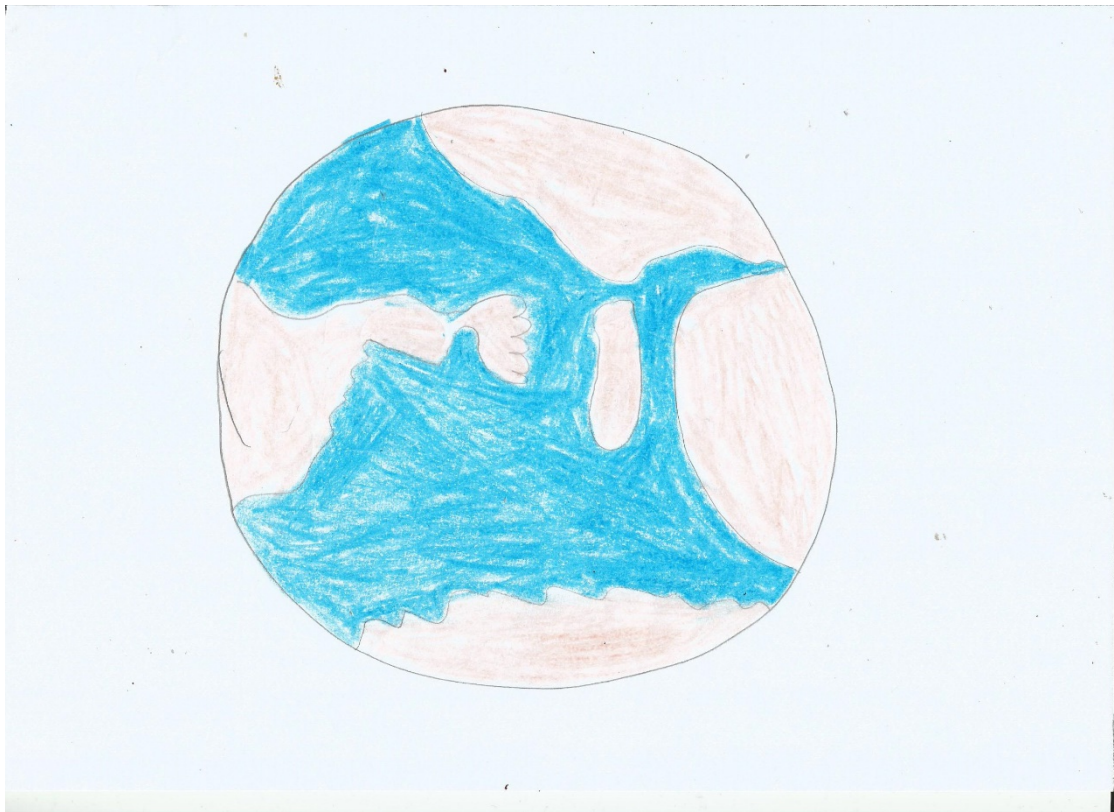
Σχέδιο 9. Σχέδιο 10χρονου αγοριού που απεικονίζει το Θεό σαν ήλιο που ανοίγει προς το σύμπαν. «Ο Θεός είναι το σύμπαν».

Σχέδιο 11. Σχέδιο 11χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό μέσα στον ήλιο να προστατεύει τα παιδιά όλου του κόσμου.

Σχέδιο 12. Σχέδιο 12χρονου αγοριού που απεικονίζει το Θεό να κρατάει τη Γη για να την προστατεύει.

Σχέδιο 13. Σχέδιο 12χρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό σαν τη γη. «Ο Θεός είναι η γη ολόκληρη».

